

Processen mot de associerade i Växelkontoren.

Ståndsriksdagens process mot de associerade i Växelkontoren 1765-1766 var utan tvekan den enskilda händelse, som mest av allt påverkade Grillska handelshusets verksamhet. De fem Växelkontoren inrättades under perioden 1747-1761 för att hålla växelkursen nere. Uppdragsgivare var riksdagen genom Sekreta utskottet och Rikets Ständers bank. I Växelkontoren ingick flera ledande stockholmsköpmän och deras handelshus som hade väl utarbetade kontakter runt om i Europa.

I början lyckades de associerade i Växelkontoren ganska väl med sin uppgift, men från 1755 och framåt ökade växelkursen från omkring 36 mark per riksdaler Hamburger banco upp till 108 mark under hösten 1762. Samtidigt tredubblades sedelutgivningen.

När Mössorna kom till makten vid riksdagen 1765-1766, inleddes en räfst mot de associerade och mot statsråden i den tidigare hattregeringen. Förhandlingarna kring Växelkontoren fördes i Sekreta utskottet, där tre av stånden (inte bönderna) var representerade, och i flera deputationer som sorterade under detta utskott. Man menade att Växelkontorens uppgifter hade anförtrotts personer som tjänade på att hålla kursen uppe i stället för att försöka sänka den. De associerade hade fått förmånliga räntefria lån och påstods ha gjort påpassliga återbetalningar när penningvärdet varit sämre och därmed haft möjlighet att särskilt under åren 1756-1761 göra stora vinster. Det handlade också om återbetalningar i lågt värderade sedlar av tidigare kontant understöd i silver och om påstådda oegentligheter vid hantering av myntad koppar, som av Rikets Ständers bank (riksbanken) hade lämnats till Växelkontoret för att säljas i utbyte mot silver. De associerade redovisade öppet sina affärer och hade genom kammarkollegium och statskontoret fått ansvarsfrihet (decharge) vid 1760-1762 års riksdag. Trots detta rannsakades de nu och dömdes till hårda straff. Inom ett år hade alla utom en lämnat jordelivet, ruinerade och vanärade. Det märkliga var att de associerades anhållan om att få sin sak prövad i domstol avslogs, trots att både riksdagsmän och andra menade att deras begäran var rimlig och rättvis. Man skulle kunna kalla behandlingen i Sekreta utskottet och de fyra stånden för en hämndaktion riktad mot den tidigare hattregimen och ett rent justitiemord på de närmast berörda.¹

Växlar som betalningsmedel.

I brist på kontanter började man redan under renässansen använda växlar för att underlätta varuhandel och andra ekonomiska transaktioner i de norditalienska handelsstäderna. Under 1500-talet förekom växlar inom Hansan och något senare användes de även i Holland.

Den vanligaste växeln utgick från en skuld för inköpta varor, där köparen fick några månaders anstånd med betalningen mot att han accepterade en betalningsförpliktelse till säljaren i den form som växeln utgjorde och delvis fortfarande utgör. Exempel på sådana affärer var betalningen för en leverans av svenskt stångjärn till Amsterdam, som den holländske kommissionären hade tagit emot men ännu inte hunnit sälja, eller en kredit till den svenske köparen av salt, säd, vin, kryddor och andra varor från kontinenten, som skulle avsättas på den svenska marknaden.

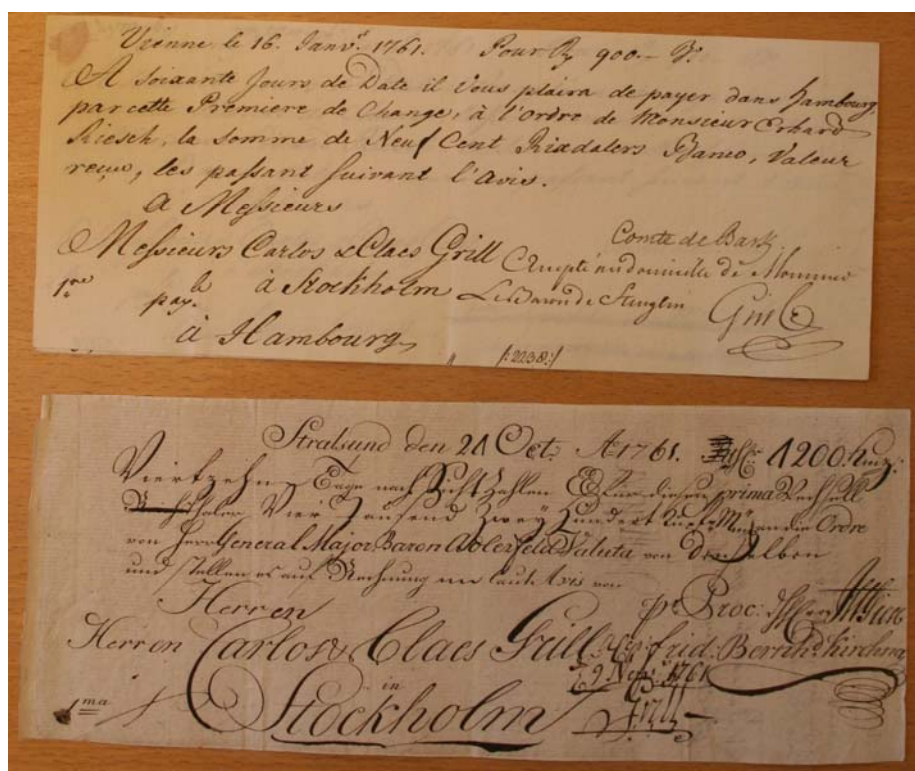
---

¹ Carl Gustaf Malmström (1900): *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfnigen 1772*, Norstedts, Stockholm del 5, s 267-278

Rent praktiskt drog växelgivaren (fordringsägaren, trassenten, säljaren) en växel (en s k "tratta", av fr. *traite*) på växelbetalaren (gäldenären, trassaten, oftast köparen eller dennes handelshus). Växeln skickades därefter i två exemplar till växelbetalaren, som accepterade den genom att skriva på och sända tillbaka det ena exemplaret och behålla det andra som kopia. De två exemplaren skickades vid den tiden oftast med olika försändelser och på olika vägar. Det exemplar som nådde mottagaren först betraktades som original (prima) och det andra som kopia. Förutsättningen för att växeln skulle accepteras var att köparen eller den som satte sig i skuld ansågs solvent, alltså att det fanns täckning hos köparen eller dennes handelshus, när växeln löpte ut.²

En stor del av de franska subsidierna till riksdag och regering slussades genom Grillska handelshuset och dess nätverk på kontinenten i form av växlar. Genom att använda växlar förmedlade av olika handelshus kunde också diplomater och andra resenärer skaffa sig krediter i Sverige och utomlands.

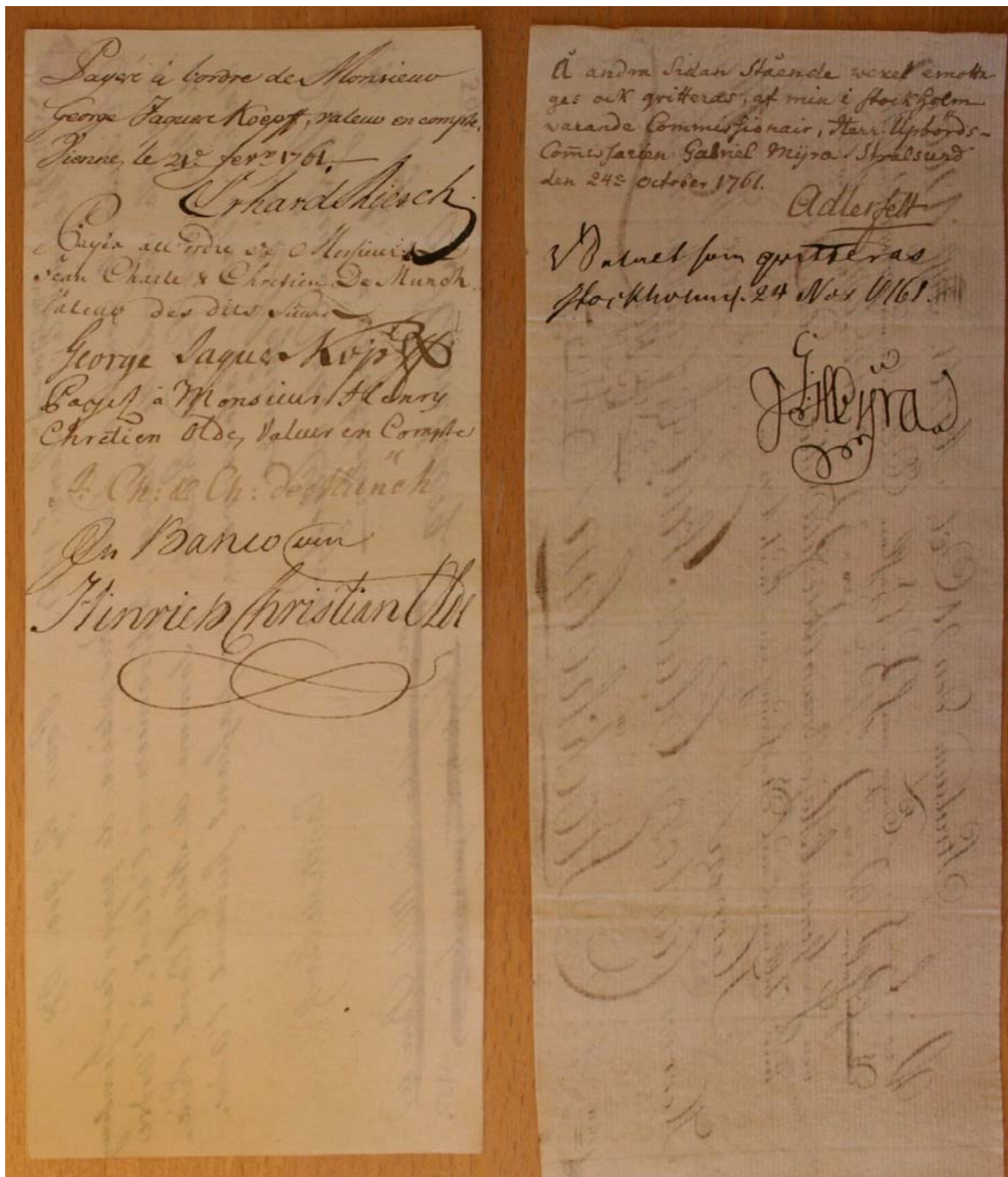
Här ses två växlar från 1761, där privatpersonerna Erhard Riesch och Generalmajor Baron Adlerfeldt drog var sin växel på handelshuset Carlos & Claes Grill och begärde att pengarna skulle kunna hämtas ut hos handelshusets samarbetspartners i Hamburg respektive via ombud i Stockholm. I nedre högra hörnet ser man handelshusets påteckning (accept, godkännande) och i vänstra hörnet finns en liten etta som visar att just detta exemplar betraktades som originalet.³

² Eli F Heckscher (1944): "En växelryttare under frihetstiden" ur *Historieuppfattning; materialistisk och annan*, Bonniers, Stockholm, s 231f. Även *Nordisk familjebok* (1922), bd 33, sp 441f

³ Dessa inlösta växlar finns i handelshuset Carlos & Claes Grills fragmentariska arkiv för 1761, Lövstabruk. Namnteckningen för accepten på den översta växeln tillhör **Johan Abraham Grill** och den understa **Claes Grill**.

I denna form var de accepterade växlarna ett betalningsmedel som kunde överlätas på andra i väntan på kommande inlösen. Rieschs växel överläts (*endorserades*) enligt nedanstående bild tre gånger och Adlerfeldts en gång innan de slutligen löstes in.

Begreppet *diskontering* innebar att någon, ibland en privatperson, men oftast ett handelshus, ett växelkontor eller en särskild diskontinrättning, köpte upp icke förfallna växlarna. Eftersom växlarna normalt inte löpte med någon ränta, tog köparen ut en avgift som motsvarade en viss procent (diskontot) av växlarnas nominella belopp och beräknades på dess återstående löptid.

Motsvarande hantering av postväxlarna, checkar, fakturor och liknande sköts idag av banker och factoringföretag och uppföljningen sker numera effektivt med datorernas hjälp.

Handelshuset och växelkontoret kunde tjäna pengar på ändringar av växelkursen gentemot utländsk valuta. Man kan förklara skeendena genom att göra jämförelser med dagens valutatransaktioner. Om man som privatperson köper 1 000 USD till kursen 7.50 SEK/USD, så förlorar man en tusenlapp när värdet på den svenska valutan stiger och man senare säljer sina dollar till kursen 6.50 SEK/USD. Om man å andra sidan köper dollar för 6.50 SEK/USD och inflationen gör dollarn dyrare så man kan sälja den för 7.50 SEK/USD, så har man tjänat en tusenlapp i SEK på affären.

Om man däremot lånar 1 000 USD och får ut 6 500 SEK och dollarn stiger mot kronan så att man måste betala tillbaka lånet med 7 500 SEK, så har man förlorat 1 000 kronor, skuldräntan oräknad. Om man kan låna till 7.50 SEK/USD och dollarn sedan sjunker (den svenska valutan blir starkare) så man kan betala tillbaka lånet till 6.50 SEK/USD, så har man på samma sätt tjänat en tusenlapp, skuldräntan oräknad.

I tider av kraftig inflation, som i slutet av 1750-talet, gällde det för den enskilde att ha sina tillgångar i fast egendom eller i utländsk valuta, men inte sina skulder. Handelshuset som ville tjäna pengar övertog och löste in svenska handelsmäns och bruksägares skulder i utländsk valuta och drev sedan in skulderna i svenska pengar, när inflationen gjort lånen dyrare för låntagarna. På samma sätt köpte de tillgångar i form av växlar i utländsk valuta, dragna på utländska köparens handelshuset, och förskottsbetalade beloppen till de svenska handelsmännen och bruksägarna mot en viss avgift. Sedan löste de in växlarna hos de utländska handelshuset på förfallodagen till en mer fördelaktig kurs. Utländska handelshuset valde på samma sätt att göra sig av med eller lösa in växlar och skuldsedlar på belopp i svensk valuta, eftersom de annars skulle förlora pengar när den svenska växelkursen försämrades. Mellanskillnaden som uppstod vid sådana transaktioner kunde handelshuset eller deras delägare stoppa i egen ficka.⁴

Inflationen påverkade framför allt dem som bedrev utrikeshandel eller finansierade sin verksamhet med utländskt kapital. Däremot påverkades inte de som i huvudsak levde av jordbruk och hantverk, utom vid import av exempelvis salt och säd, hampa och ekvirke.

Om växeltransaktionerna inte hade sitt ursprung i inköpta och försålda varor, utan bara bestod av kedjor av växlar och ”motväxlar” i syfte att kortsiktigt skaffa sig rörelsekapital, uppstod det fenomen som brukar kallas *vingleri* eller *växelrytteri*. Sådana krediter och motkrediter kunde flyttas från stad till stad, från land till land, och bidrog genom sin svåröverskådlighet och sina kringkostnader i form av valutadifferenser, räntor och avgifter till att driva upp inflationen. Situationen blev så småningom internationellt ohållbar och ledde till den stora finanskrisen i Amsterdam 1763. Den fick återverkningar även i Sverige, främst genom att de utländska kreditorerna (handelshuset och banker i Amsterdam och Hamburg) ruinerades och krediterna måste lösas in. Finansieringen av olika länders kostnader för kriget 1756-1763 var en av de viktigaste internationella orsakerna till krisen, i Sverige kanske också den oklara gränsdragningen mellan privata och offentliga intressen.⁵

---

⁴ På 1700-talet talade man om att kursen steg när penningvärdet försämrades, alltså när man fick betala flera daler kopparmynt för att köpa samma mängd tyska riksdaler och holländska daler courant som tidigare. Idag talar vi i stället om att kursen faller, när penningvärdet försämrades och den utländska valutan blir dyrare.

⁵ Heckscher (1944), s 233f. Även Malmström (1900) V, s 54-58 och Lars Magnusson (2002): *Sveriges ekonomiska historia*, 3 u, Prisma, Stockholm, s 293ff

De främsta aktörerna inom Växelkontoren.

Gustaf Kierman (1702-1766) var född i Askersund och blev grosshandlare i Stockholm.

Under sin mest framgångsrika tid var han en av de största exportörerna av stångjärn i Stockholm. Han samarbetade tidigt med Thomas Plomgren och bedrev handel på Medelhavet och Levanten. Båda tillhörde initiativtagarna till Levantiska Kompaniet som grundades 1738. De ställde upp med ett av de två fartyg som våren 1738 seglade med vapenlast till Konstantinopel för att reglera Karl XII:s gamla skulder. År 1757 blev han direktör i Ostindiska Kompaniet, efter att i flera år ha tillhört de större delägarna.

Redan på 1740-talet blev Kierman intresserad av varvsindustrin i huvudstaden. Genom sitt andra gifte med den rika änkan Juliana Losack f. Brandel blev han delägare i ett varv på Djurgården, nära dagens Gröna Lund. År 1752 köpte han Åkers Styckebruk och senare flera närkingska bruk, exempelvis Aspa och Lannafors. Han ägnade sig även åt fastighetsaffärer i Stockholm, bland annat med Tessinska palatset, som han köpte 1755 och året därpå överlät till kronan med god förtjänst. Han ägde också Piperska huset i kvarteret Memnon vid Munkbrogatan. För fastighetsaffärerna utnyttjade han den kraftiga inflationen och de goda lånemöjligheter han kunde skaffa sig genom sin ställning i riksbanken.

Sin stora insats gjorde Kierman som politiker. Han tillhörde kretsen kring Gyllenborg och von Höpken och därmed Hattarna. Han var riksdagsman för Borgarståndet vid sju riksdagar räknat från 1738-39 och under en tid även dess talman. Efter Plomgrens död 1754 framstod Kierman som hattpartiets ledare, både i borgarståndet och i Stockholms kommunalpolitik. Han utsågs bland annat till borgmästare 1757.

Kierman menade att industrin och handeln kunde främjas genom expansiv kreditpolitik. Utlåningen skulle finansieras med sedelpressens hjälp, vilket på sikt lade grunden till den ökade inflationen. Kierman tog plats både i Sekreta utskottet och i bankodeputationen, som bestämde bankpolitiken. Han utsågs också till medlem av bankofullmäktige, riksbankens styrelse. Han gjorde även betydande insatser inom Jernkontoret, där han var stor låntagare.

Vid tillkomsten av det första Växelkontoret 1747 spelade Kierman och Plomgren en stor roll och han var själv med i totalt fyra av de fem Växelkontoren.

Kierman kom i hög grad att personifiera Hattarnas ekonomiska politik. Det var nog inte så konstigt att han blev särskilt illa åtgången av riksdagen 1765-1766. Till detta bidrog säkert också hans exklusiva leverne, liksom att han som ung och nyinflyttad till Stockholm påstods vara inblandad i mordet på sin hyresvärd och blivande första hustrus första make, den förmögne spikhandlaren Hans Henrik Björkman. Kierman dog som fånge på Marstrands fästning.⁶

Jean Henri Lefebure (1708-1767) var stockholmare och med sin bakgrund i släkterna

Bedoire och Paradis av reformert härkomst. Han var svåger till Frans Jennings och Herman Petersen och nära släkt med flera framgångsrika familjer inom huvudstadens köpmannaristokrati. Lefebure bildade 1746 tillsammans med tre andra köpmän, däribland Claes Grill, ett handelskompani som i sex år fick privilegium på handeln med Madeira och Kanarieöarna. Han var delägare i sockerbruket vid Stora Nygatan, i segelduksfabriken vid Barnhuset och i Stora Stadsvarvet. Dessutom ägde han några bruk i Kalmar län, Holmens bruk i Norrköping samt Västanfors och Gimo.

Lefebure var köpman och industriföretagare. Han engagerade sig i Generaltullarrendesocieteteten och deltog livligt i huvudstadens kommunala liv. Han tillhörde Hattarna och representerade Stockholm i Borgarståndet vid två riksdagar på 1750-talet. Han tillhörde även

---

⁶ Olof Jägerskiöld (1977): "Gustaf Kierman" ur *Svenskt Biografiskt Lexikon* (SBL), bd 21, s 120-124 och Joel Haugard (1947): *Gustaf Kierrman; Ett fantastiskt levnadsöde under Frihetstiden*, Nerikes Allehanda, Örebro, s 18-23. Birgitta von Haslingen berättar att Tessinska palatset köptes för 30 000 plåtar och såldes för 50 000.

grundarna av Jernkontoret och var under flera år en av dess fullmäktige samt även kassör. Jernkontoret hade 1749-1753 kontor i hans hus vid Stora Nygatan 30, numera Schönfeldtska palatset. Lefebure blev mot slutet av sitt liv Jernkontorets störste låntagare, men några år efter hans död betalades alla skulder tillbaka.

Lefebure och Kierman var de som hårdast drabbades av växelkontorsskandalen. Efter ett slaganfall avled Lefebure som en bruten man.⁷

Herman Petersen (1713-1765) föddes i Göteborg och var gift med Magdalena Bedoire. Han och svågern Fredric Bedoire grundade ett handelshus som exporterade stångjärn, kanoner, mässingstråd, virke, beck och tjära, medan salt hörde till de viktigaste importvarorna. Firman skötte också en stor del av statens försäljning av koppar i utbyte mot silver avsett för myntning.

Petersen var tidigt engagerad i den ostindiska handeln. Redan vid auktionen i Göteborg 1736 gjorde han stora inköp och blev så småningom en av de största delägarna i Kompaniet. Han var även delägare i Stora Stadsvarvet, i Danviks och Svindersviks beckbruk, i segelduksfabriken vid Barnhuset, i ett mässingsbruk och i sockerbruket på Stora Nygatan. Han tog också vara på möjligheterna att låna pengar i banken för att som andra storköpmän inom Skeppsbroadeln skaffa sig kontroll över hela produktionskedjan från råvaror till transport och försäljning. Däremot blev han aldrig bruksägare.

Herman Petersen engagerade sig inte partipolitiskt, varken på lokal- eller riksnivå. Han drabbades som de övriga av växelprocessen, men fick slag vid rättegångens början och avled. Från 1757 hade bodde han i det vackra Petersenska palatset vid Munkbron och ägde även Erstavik i Nacka, en egendom som fortfarande är fideikommiss i släktens ägo.⁸

Thomas Plomgren (1702-1754) stod upp för merkantilismen och för Hattarnas aktiva näringspolitik i syfte att främja sjöfart, handel och manufaktur. Han och Kierman debuterade vid riksdagen 1738-39 och valdes in i Sekreta utskottet och de viktigaste näringspolitiska utskotten. I riksdagen arbetade han bland annat med frågor kring utarrenderingen av tullarna och inrättandet av ett manufakturkontor. I Stockholm verkade han för att förändra valsystemet, så att grosshandlarna skulle få större inflytande, vilket 1748 ledde till en helt ny kommunal organisation. Han tillhörde även grundarna av Levantiska Kompaniet och hade liksom brodern Anders stora intressen i Ostindiska Kompaniet.

Som medlem av bankodeputationen från 1738 och senare som styrelseledamot i banken verkade han och Kierman för ökad utlåning till bruken och för lägre ränta vid lån på järn.

I det första Växelkontoret ingick Kierman, Plomgren och ytterligare några associerade. Syftet var att gradvis sänka kursen. Som motprestation erbjöds de associerade monopol på kronans kopparutskeppning, hanteringen av de franska subsidierna samt räntefri kredit i banken. Samma år bildades också Jernkontoret och även i detta sammanhang var Plomgren tillsammans med Kierman och Lefebure den drivande kraften.

Plomgren ansågs vara en mycket skicklig ekonom med god överblick. Han gjorde en stor insats, inte minst för utvecklingen mot en svensk kapitalmarknad. De sista åren av sitt liv blev han mer försiktig i sina ekonomiska omdömen och åtaganden.⁹

Claes Grill (1705-1767) övertog faderns och farbroderns handelshus och drev det vidare med stor framgång. I mitten av 1740-talet var han en av Stockholms största järnexportörer. Handelshuset Carlos & Claes Grill ägde varvet Terra Nova och hade andelar i flera andra

⁷ Olof Jägerskiöld (1979): "Jean Henri Lefebure" ur *SBL*, bd 22, s 420-422

⁸ Göran Nilzén (1997): "Herman Petersen" ur *SBL*, bd 29, s 109-111

⁹ Elsa Britta Grage (1997): "Thomas Plomgen" ur *SBL*, bd 29, s 378-382

stockholmsvarv, i segelduksfabriken vid Barnhuset och i beckbruken på Beckholmen, vid Danviken och Svindersvik. Handelshuset ägde också flera järnbruk, bland annat Iggesund, Söderfors och Österby.

Claes Grill var en av borgarståndets fullmäktige i riksbanken 1748-1756, men deltog i övrigt inte särskilt mycket i rikspolitiken. Däremot var han en av Borgerskapets 48 äldste i Stockholm och tillfrågades ofta i olika frågor som exempelvis hade med handel, tullar, järnexport, saltimport och liknande. Han blev stor delägare i Ostindiska Kompaniets andra oktroj och ingick i dess direktion från 1751. Han var en av intiativtagarna till Levantiska Kompaniet och bolaget för handel med Madeira och Kanarieöarna.

Johan Abraham Grill (1719-1799) blev partner till Claes Grill i handelshuset från 1747 och var personligen endast marginellt berörd av rättsprocessen kring Växelkontoren. Däremot skulle handelshuset betala 5 tunnor guld (500 000 d smt) till banken och staten, ett belopp som senare sattes ned till omkring hälften. Johan Abraham Grill var den ende av de åtalade som klarade sig levande från växelkontorsskandalen och som fick förmånen att uppleva återupprättelsen. Han ingick i den handels- och ekonomikommission, vars memorial överlämnades till Sekreta utskottet i december 1760 och som visade att man nu förstått att långivningen på fast egendom och den stora sedelutgivningen var den främsta orsaken till inflationen.

Erland Broman (1704-1757) var en relativt udda fågel i sammanhanget och hann gå bort innan de stora problemen med Växelkontoren började. Han var friherre till Rosersberg och ägde bland annat godset Segersjö i Närke. Först gift Drakenhielm och sedan Taube. Var sällskapsmänniska, synnerligen väl ansedd vid hovet, och gick kung Fredrik tillhanda i flera av hans kärleksaffärer, bland annat i underhandlingarna med Hedvig Taube och hennes familj. Politiskt och ekonomiskt tillhörde han Hattarna och intrigerade aktivt i kulisserna när Horn ersattes av Gyllenborg och vid diskussionerna kring den ökade utlåningen. Satt själv i Sekreta utskottet och i handels- och bankodeputationerna. Tog vara på lånemöjligheterna i banken och började spekulera i fastigheter på ett sådant sätt att affärerna så småningom växte honom över huvudet. Vid hans död blev konsekvenserna av hans spekulativa leverne fullt synliga och konkursen därmed oundviklig.¹⁰

Gemensamt för dessa aktörer (med undantag för Broman) var att de tillhörde Stockholms ledande skikt av grosshandlare, den så kallade Skeppsbroadeln. De hade gemensamma intressen i många verksamheter och strävade efter att skaffa sig kontroll över hela kedjan från råvaror, via tillverkning till försäljning och transport. Flera engagerade sig också i frågor kring försäkringar av fartyg och laster, liksom i utarrenderingen av tulluppbörden.¹¹

Intressant är också deras engagemang i handelskompanier som Ostindiska Kompaniet, Levantiska Kompaniet och privilegiet för handel på Madeira och Kanarieöarna. Flera av huvudaktörerna var både delägare och direktionsmedlemmar. De köpte stora poster av lasterna och vidareexporterade exempelvis kinesiskt te och porslin ut i Europa. Längre fram i tiden, i början av 1780-talet, svarade vidareförsäljningen av Ostindiska Kompaniets varor för mer än hälften av Sveriges totala export.¹²

---

¹⁰ Bertil Boëthius (1926): "Erland Carlsson Broman" ur *SBL*, bd 6, s 364-372

¹¹ Bl a Nilzén (1997), s 110f

¹² Heckscher (1944): "Sveriges framgångsrikaste handelsföretag" ur *Historieuppfattning; materialistisk och annan*, Bonniers, Stockholm, s 226

Alla var i större eller mindre utsträckning inblandade i det kommunala arbetet i Stockholm. Vissa deltog även i rikspolitiken, som riksdagsmän i borgarståndet, som medlemmar av Sekreta utskottet och någon av deputationerna eller i bankofullmäktige. På detta sätt kunde de påverka villkoren för handeln, i viss mån också sina lånemöjligheter och därmed förutsättningarna för sin egen förmögenhetstillväxt.

Genom de goda möjligheterna till lån i banken och hos Jernkontoret blev det möjligt för dem att investera i bruk, lantegendomar eller stenhus i städerna, naturligtvis en utmärkt möjlighet att värdesäkra sina tillgångar i tider av stark inflation. Det var dock först den efterföljande generationen som valde att dra sig tillbaka från handeln till det lugnare livet på landet. Flera av aktörerna i Växelkontoren var också släkt med varandra genom gifte.¹³

Några fakta kring Växelkontoren.

Hattarna kom till makten 1738-1739 och var mycket inspirerade av de merkantilistiska idéerna. De ville med hjälp av riksbanken ge näringsidkare möjlighet att låna pengar på förmånliga villkor och därmed bli mindre beroende av utländska finansärer. Som säkerhet för lånen skulle man förutom fast egendom också kunna använda stångjärn som låg vid järnvågarna, vissa råvaror och annat gods. Bankens medel kunde även användas för lån till Manufakturkontoret, en statlig institution som gav stöd och stipendier till manufakturerna. Dessutom användes stora belopp för att täcka statens underskott och bidra till att betala de olyckliga insatserna i Ryska kriget 1741-43 och Pommerska kriget 1756-1763. Frikostigheten blev till stor del möjlig genom sedelpressarna. Detta ledde till att sedlarna sjönk i värde. Så småningom blev metallen i kopparmynt och plåtar mer värd än det nominella värdet. Genom en kungörelse i oktober 1745 stängdes därför banken för inväxling av sedlar mot kopparmynt, med undantag för småslantar, skiljemynt.¹⁴

På den tiden ansåg många att underskottet i handelsbalansen var orsaken till inflationen och till att ädla metaller strömmade ut ur landet. Många trodde inte längre att man skulle kunna begränsa importen genom importförbud av olika slag, inte heller att man i någon större utsträckning skulle kunna öka exporten. Ett försök 1747 att införa smidesbegränsningar för att få upp stångjärnspriserna medförde bara att Sverige tappade marknadsandelar. Försäljningen av ryskt järn ökade då på bekostnad av det svenska. Man beslöt därför att med konstlade medel åstadkomma bättre betalningsbalans, att sänka priset på utländska växlar för att därmed "fälla" kursen, alltså att höja det svenska pappersmyntets värde. Regeringen tänkte först driva växelhandeln i statskontorets regi, men Sekreta utskottet ville lägga uppgiften på ett konsortium av privata köpmän. När man tog in anbud vågade inte statskontoret göra de utfästelser som krävdes och därför antogs det privata konsortiets anbud.

Genom ett avtal i december 1747 skrev Sekreta utskottet kontrakt med *första Växelkontoret*, vars främsta medlemmar var Karl och Erland Broman, Thomas Plomgren och Gustaf Kierman samt från 1750 Claes Grill som ersättare för Karl Broman.¹⁵ De förband sig att 1748 sälja

---

¹³ Leos Müller (1998): *The Merchant Houses of Stockholm ca 1640-1800; A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, doktorsavhandling i Uppsala, s 197 och 281

¹⁴ *Nordisk Familjebok* (1922), bd 33, sp 444-447. Även Gunnar Wetterberg (2009): *Pengarna och makten; Riksbankens historia*, Sveriges Riksbank, Stockholm, s 94-97

¹⁵ Redan 1719 inrättades ett växelkontor med syfte att ta hand om de pengar som tillföll Sverige vid fredssluten efter Det stora nordiska kriget och senare även de franska och engelska subsidierna. I detta växelkontor ingick bland annat handelshuset Carlos & Claes Grill. I förhandlingarna kring "det första Växelkontoret" i december 1747 påpekade Claes Grill att Grillska handelshuset ännu inte hade fått decharge för sin förvaltning på 1720-talet

växlar på utlandet för 42 mark per riksdaler holländsk courant, under 1749 till 41 mark och 1750 och efterföljande år till 40 mark eller mindre. Statens motprestation var att de skulle få rätt att köpa kronans alla växlar på de franska subsidierna till det belopp de själva åtagit sig att hålla. Dessutom fick de öppen, räntefri kredit i banken till 300 000 d smt för trängande behov samt 150 000 d smt som ersättning för förluster och oundvikliga omkostnader, särskilt räntor på utländska lån, som de själva måste anskaffa. De associerade lyckades upprätthålla överenskommelsen relativt väl och under åren 1752-55, när konjunkturen var goda, låg kursen ofta mellan 37 och 39 mark.

I december 1747 bildades Jernkontoret, en institution som befunnit sig på idéstadiet sedan 1744. Plomgren och Lefebure tillhörde de första fullmäktige. Eftersom möjligheterna till lån i riksbanken då var begränsade, var tanken att Jernkontoret med en särskild avgift på 1 d kmt per exporterat skeppund järn skulle hjälpa bruksägarna med förskott (förlag) på produktionen, men i stället blev det i stor utsträckning ett låneinstitut för exportörerna. 1749 och 1751 tog Växelkontoret lån hos Jernkontoret, men lånen återbetalades 1750 respektive 1753 och några ytterligare lån var därefter aldrig aktuella.¹⁶

I slutet av 1749 och under 1750 fick Claes Grill möjlighet att för riksbankens räkning sälja sammanlagt 1 200 skeppund myntad och omyntad koppar för inköp av silver i Frankrike. Eftersom silverinköpen gjordes en tid efter kopparförsäljningen uppstod under mellantiden en kredit som Växelkontoret kunde utnyttja till sin egen fördel. Även andra associerade erbjöds denna möjlighet, särskilt Plomgren och Lefebure. Tre av de associerade blev medlemmar av bankofullmäktige. Plomgren valdes in 1739, Grill 1749 och Kierman 1752. Claes Grill lämnade sitt uppdrag 1756.¹⁷

I bankofullmäktige tillämpade både Thomas Plomgren och Claes Grill en försiktig linje, dels i frågor om förskott och lån till kronan, dels beträffande fastighets- och andra lån till enskilda. Som delägare i Växelkontoret visste de på vilken bräcklig grund kreditgivningen vilade.¹⁸

När kontraktstiden för första Växelkontoret gick ut, förnyade regeringen i juli 1754 kontraktet på tre år med samma associerade. Det blev då *andra Växelkontoret*. Inte heller denna gång ville statskontoret ta över rulljansgen, trots förfrågan från kanslipresidenten.¹⁹

Följande år 1755 skakades Europa både av jordbävningen i Lissabon och inledningen av kriget mellan England och Frankrike. Den minskande krediten i Hamburg, London och Amsterdam fick kursen att stiga, trots nya förskott från banken och utvidgade förmåner till Växelkontoret. Nu började man långsamt inse att anledningen till penningvärdet fall var det ökande antalet sedlar i omlopp. Trots gynnsam handelsbalans under Pommerska kriget föll penningvärdet ytterligare, främst på grund av att regeringen mot bättre vetande valde att anlita sedelpressarna för att finansiera det svenska deltagandet i kriget. Vid denna tid ökade också utlåningen till enskilda på mycket förmånliga villkor.

(s 106) och ville både av den anledningen och för enskilda angelägenheters skull inte från början ge sig in i det nya Växelkontoret (s 110). På förslag av Plomgren betygade Sekreta utskottet under förhandlingarna Claes Grill sin erkänsla för hans medverkan 1745 till att upprätta riksbankens kredit i Holland (s 112). Sidhänvisningarna i denna not avser Erik Sjöstrand (1908): *Mynt- och bankpolitik under hattväldet 1738-1764*, A&W, Uppsala. Sekreta utskottets tack till Claes Grill tas också upp i J F Krygers åminnelsetal inför KVA år 1768.

¹⁶ Bland annat Sjöstrand (1908), s 113f

¹⁷ Sjöstrand (1908), s 118f och 128. Anrep, SBL och andra anger Grills inträde i bankofullmäktige till 1748.

¹⁸ Sjöstrand (1908), s 138

¹⁹ Sjöstrand (1908), s 130

Sekretariatet skrev då i oktober 1756 ett nytt kontrakt med de växelassocierade, **tredje Växelkontoret**. Utöver de tidigare villkoren lovade kronan att betala räntan på ett lån på 600 000 riksdaler hamburger banco, som de associerade skulle teckna utomlands. Redan efter en månad sade Växelkontoret upp kontraktet, dels för att det utrikespolitiska läget gjorde det svårt att få nya utlandslån och dels för att regeringen begärde att till det stadgade priset få köpa ett stort antal växlar för att importera utländsk spannmål.²⁰

Regeringen valde då i november 1756 att i stället teckna avtal med Henrik König och några andra om **ett fjärde Växelkontor**. Villkoren blev ännu mindre förmånliga för kronan och löftena om att ”fälla” kursen mindre precisa än tidigare. Efter ett år begärde **det Königska Växelkontoret** att bli befriad från sitt uppdrag, eftersom villkoren inte längre kunde uppfyllas. Regeringen beslöt då att lämna kursen fri.²¹

Trots detta valde regeringen i juni 1758 ändå att teckna nytt treårskontrakt med de gamla växelassocierade, **det femte Växelkontoret**. Under ett år lyckades de associerade hålla kursen under 50 mark, men mellan 1755 och 1760 ökade sedelstocken från 40 till 100 miljoner d kmt och därför steg kursen i Hamburg till i medeltal 72 mark, i oktober 1762 ända till 108 mark per riksdaler Hamburger banco. Samma höst uppgick sedelstocken till 150 miljoner d kmt. Sedlarna hade då sjunkit till en tredjedel av sitt nominella värde gentemot den utländska valutan samtidigt som sedelutgivningen hade tredubblats. Inflationen och dess konsekvenser blev orsaken till hattarnas fall vid riksdagen 1765-1766.²²

Malmström skriver: ”Grunden till all denna förvirring var sedlarnas tvångskurs och frikallelsen för banken att vid anfordran dem inlösa; därförutan skulle aldrig sedelstocken hafva kunnat växa till en så orimlig storlek, ej heller någon skillnad uppstå mellan deras värde och det redbara myntets. Denna för en senare tids erfarenhet så ögonskenliga sanning ville man dock inte gärna erkänna inom det parti som gjort banken med dess sedlar till förläggare åt kronan och näringarna. Just därför, att sedlarnas värdefall visade sig i en hög kurs vid inköp af växlar i främmande mynt, envisades man att vilja se orsaken uteslutande eller åtminstone företrädesvis uti rikets ’undervikt’ i handeln med andra länder”.²³

Så här förändrades under Växelkontorens tid 1748-1761 medelpriset i januari på växlar i mark per riksdaler Hamburger banco respektive holländsk courant i Amsterdam:²⁴

Januari år	Amsterdam	Hamburg	Januari år	Amsterdam	Hamburg
1748	45,5	44,25	1755	38,5	35,75
1749	44,25	42	1756	41,5	39,5
1750	43,5	41	1757	42,25	42
1751	40,5	38,25	1758	49,5	50
1752	39,75	37,75	1759	48,5	50,25
1753	38,25	36	1760	56	57
1754	38,5	36	1761	73,5	67,5

²⁰ Sjöstrand (1908), s 161ff och *Nordisk Familjebok* (1922), bd 33, sp 446. Även Malmström (1899) IV, s 260 ff och 289. I det tredje växelkontoret ingick Erland Broman, Gustaf Kierman, Claes Grill och Jean Henri Lefebure.

²¹ Sjöstrand (1908), s 165ff, *Nordisk Familjebok* (1922), bd 33, sp 446 och Malmström (1899) IV, s 289

²² Sjöstrand (1908), s 173ff, *Nordisk Familjebok* (1922), bd 33, sp 446 och Malmström (1899) IV, s 410ff och Malmström (1900) V, s 218. I det femte växelkontoret ingick Kierman, Carlos & Claes Grill och Lefebure.

²³ Malmström (1899) IV, s 413

²⁴ *Nordisk Familjebok* (1922), bd 33, sp 447

På de associerades uttryckliga begäran i augusti 1760 och januari 1761 sade Sekreta utskottet upp kontraktet med det femte Växelkontoret i april 1761. Då var hattpartiet på nedåtgående, men försökte skydda de växlassocierade och andra inblandade i affärerna från efterräkningar genom att utfärda ansvarsfrihet (decharge), som dock revs upp av riksdagen 1765-1766.²⁵

Malmström ger en bra sammanfattning av handels- och ekonomikommissionens memorial till riksdagen 1760-1762. En förkortad version återges av Sjöstrand. Undervikten i handeln anges som främsta orsaken till växelkursens stegring. Den kunde i viss mån motverkas genom utförelse av redbart mynt i form av kopparplåtar, men när den möjligheten blev förbjuden återstod i första hand transaktioner med växlar. De som kunde skaffa sig tillfälliga krediter genom att dra växlar på utlandet och med växelrytteri skjuta på återbetalningen genom att acceptera återväxlar som till en kostnad på omkring 10 procent per år kunde överföras från en ort till en annan bidrog till att öka rikets skuldsättning i stället för att handelsskulden betalades av. Växelkontoren var en nödtåtgärd, som visade sig framgångsrik till mitten av 1750-talet, främst på grund av de goda konjunkturerna efter freden 1748. En bidragande orsak var att Växelkontorens existens i början var en tämligen väl bevarad hemlighet. Sedan det blev känt att Växelkontoren var skyldiga att tillhandahålla växlar till alla och att kronan mer eller mindre ersatte omkostnaderna, öppnades möjligheterna även för dem som inte bedrev utrikes handel att spekulera i kursens stigande och fallande. Ingen gräns fanns för ökningen av det gångbara myntet, så länge fastigheter och andra fasta tillgångar kunde belånas mot nytryckta sedlar som kunde användas för växelrytteriet. Med dagens ord skulle man kunna tala om en ”fastighetsbubbla”, i viss mån också om en bankkris som den i USA 2008. Hade riksbankens sedlar bara grundats på pantsatta varor eller skulder för varor, hade sådana spekulationer i praktiken inte varit möjliga. Kommissionen ansåg att de generösa lånemöjligheterna måste begränsas och sedelstocken successivt minskas. Betänkandet förenar två olika och delvis motsatta ståndpunkter, dels kursens stegring på grund av exportvarornas otillräcklighet mot importvarorna med därav följande brist på utländska växlar, något som kunde kompenseras genom lån och andra former av understöd till bergverk och fabriker, dels ville man hjälpa dessa enheter genom att minska bankolånen. Politiker och andra använde vid denna tid talet om undervikt i handeln som en skyddande förklaring för att inte misskreditera ett helt system som byggde på en falsk grundsats. Detta var kanske särskilt nödvändigt just när Hattarnas inflytande höll på att minska.²⁶

Växelprocessen.

Kommerserådet Anders Bachmansson Nordencrantz hade 1754 fått i uppdrag av regeringen att undersöka anledningarna till kursens stegring (penningvärdets fall). I december 1760 presenterade han sina slutsatser för ett utskott – den Nordencrantzska växelberedningen – som han själv fått sätta samman. I denna ingick i huvudsak Mössor och några mer eller mindre missnöjda Hattar.

Enligt Nordencrantz var det inte underskottet i utrikeshandeln orsakade kursens stegring, utan bankolånen och åtgärder av dem som hade haft hand om bank- och växelärendena. Med generösa lån kunde man köpa upp bruks- och lantegendomar och hoppas på att skulderna skulle minska genom penningvärdets fall. Handelshuset som hade hand om växelärendena

²⁵ Nordisk Familjebok (1922), bd 33, sp 447, Malmström (1900) V, s 58 och 210f. Sjöstrand (1908), s 180 o 187

²⁶ Malmström (1900) V, s 53-59, Sjöstrand (1908), s 186f. I handels- och ekonomikommissionen ingick bland annat Johan Abraham Grill. Memorialet från 1760-12-27 återfinns i Sekreta utskottets handlingar, vol 113.

hade därför inget intresse av att sänka kursen, utan snarare att höja den. På samma sätt kunde handelshusen belåna järn och andra exportvaror och få pengar att fördröja växeldragningen och därmed stegra växelpriset. Eftersom Jernkontoret betalade räntan på vågfört järn, hade exportören heller ingen anledning att påskynda leveranserna, om han kunde hoppas på att senare få växlarna för det utförda järnet till en mer förmånlig kurs.

Nordencrantz kom alltså fram till att sedlarnas värdeminskning hade uppkommit genom egennyttig samverkan mellan exportörer, låntagare och personer som under och mellan riksdagarna hade skött bankens angelägenheter. Han ville förbjuda utlåning på utförselvaror och bruksegendomar och byta ut alla fullmäktige i banken som samtidigt var låntagare. Pechlin, som satt på flera stolar både genom egna affärer och sitt släktskap med flera delägare i de största handelshusen, var tveksam till om beredningen hade mandat i frågan och föreslog därför inrättandet av en ny deputation under Sekreta utskottet. Under en tid arbetade både beredningen och deputationen, vilket ledde till stridigheter om tolkningar och formuleringar vilket gjorde att frågan mer eller mindre medvetet kom att förhalas.²⁷

Samtidigt lämnade den ovan refererade handels- och ekonomikommissionen sin rapport till Sekreta utskottets deputation över växelärendena. Kommissionen menade alltså att det var själva systemet, de generösa lånen och sedelstocken som var problemet, medan Nordencrantz i första hand försökte komma åt vissa personer, särskilt Kierman och Lefebure som vållat honom problem i olika sammanhang, inte minst i samband med Jernkontorets tillkomst.²⁸

Vid denna tid gav sig också ekonomie adjunkten Per Niklas Christiernin i Uppsala in i diskussionerna. I en tryckt sammanfattning av hans föreläsningar 1761 om den höga växelkursen ansåg han att riket inte led någon skada av växelkursen som sådan, bortsett från det omfattande växelrytteriet. En ökande kurs (en kraftig inflation) kunde ses som en möjlighet att göra exporten billigare och samtidigt vara ett sätt att minska importen. Visserligen förlorade löntagare och personer som hade sina besparingar i svenska pengar på den höga kursen, men deras lidande kunde ändå inte jämföras med de problem som skulle uppstå om kursen fälldes och näringslivet blev förlamat av kraftigt prisfall. Bättre vore att fixera kursen i nuvarande läge och försöka dra in de överflödiga sedlarna i banken genom att erbjuda bättre ränta. Växelspekulationer kunde förhindras genom att minska restriktionerna kring importen, vilket rimligen också borde leda till en ökad export.²⁹

Polemiken kring växelkursen pågick samtidigt som Sekreta utskottet, riksbanken och Växelkontoret försökte reda upp de gemensamma affärerna efter att avtalet sagts upp våren 1761.

Genom förskott till kronan på de franska subsidier som inte hade utgått som planerat, och med omkostnader och ränteförluster kring dessa, hade Växelkontoret våren 1761 en fordran på staten på omkring 2 miljoner d smt. Det var inte möjligt för staten att omgående betala denna fordran och därför tvingades Växelkontoret fortsätta med växelrytteriet på egen risk. Till följd av detta genomfördes därför en *aversionshandel*, som bland annat innebar att de associerade skulle få redovisa föregående års subsidier och överta det löpande årets växlar till mycket låg kurs, i utbyte mot att de avstod från sin fordran. Den vinst som då kunde skapas genom att om möjligt senare sälja växlarna till en högre kurs var ett sätt för staten att få överenskommelsen till stånd, men innebar samtidigt att de associerade inte längre hade något större intresse av att försöka hålla växelkursen nere. Utöver detta skulle de associerade ännu någon tid få behålla

---

²⁷ Malmström (1900) V, s 47-53

²⁸ Malmström (1900) V, s 53 och 57 och Sjöstrand (1908), s 201ff

²⁹ Sjöstrand (1908), s 206f

vissa förmåner kopplade till växelrörelsen och dessutom dröja med återbetalningen av ett tidigare lån på 185 000 riksdaler specie i tre år.³⁰

Under riksdagen 1760-1762 hade allvarliga anmärkningar riktats mot Växelkontorens förvaltning, men genom dechargen utkrävdes ännu inte något ansvar. I februari och mars 1762 beslöt Sekreta utskottet stänga banken för all utlåning, men trots detta beviljades lån till von Fersen, Kierman, Lefebure och andra som stod Sekreta utskottet och bankofullmäktige nära och kände till både utlåningsförbudet och de grunder på vilket detta vilade. Vid riksdagens slut beslöt Sekreta utskottet också att fylla statens kassa genom att trycka sedlar för ytterligare 24 miljoner d kmt. Denna åtgärd innebar att sedelstocken på sju år hade gått upp från 50 till 150 miljoner d kmt och påverkade omedelbart växelkursen så att den på motsvarande tid sjönk till en tredjedel av sitt nominella värde. Man beräknar att statskulden vid denna tid ungefär motsvarade den samlade sedelstocken.³¹

Vid riksdagen 1765-1766 tog frågan om Växelkontoren omedelbart upp på dagordningen. Bankodeputationen lämnade en berättelse till Sekreta utskottet i mars 1765. Den beskrev de förmåner som Växelkontoren fått för att fälla kursen, dels i form av räntefria lån och dels vid transaktionerna kring de franska subsidierna, där *en* kurs användes vid indragningen och *en annan* när beloppen skulle överlämnas till kronan. Växelkontoret hade också 1755 och 1756 fått ta ut 200 000 rdr i silver från banken och dessutom 4 776 skeppund myntade kopparplåtar, som skulle säljas i utlandet i utbyte mot silver. För silvret hade ett belopp motsvarande 15 000 daler återlämnats, men 185 000 ingått i aversionshandeln ovan som ett lån. Växelkontoret hade efter tre år fått betala silvret i sedlar efter 42 marks kurs, medan kursen då hade stigit till omkring 70 mark. Kopparplåtarna hade de associerade kunnat använda som säkerhet i sin rörelse i nästan fem år, innan de slutligen såldes och betalades till banken med pappersmynt efter namnvärde. Bankodeputationen gav också Växelkontoren skulden för att kursen hade drivits upp och att sedlar hade använts som betalning i banken i stället för silver. Banken ansågs på detta sätt sammanlagt ha förlorat omkring 9 miljoner rdr smt. Det är inte svårt att förstå att en av författarna till denna färgade partsinlaga var Anders Nordencrantz, som naturligtvis särskilt var ute efter Kierman och Lefebure.³²

Mössorna ansåg i de flesta fall att tvister skulle avgöras i laga former och med rättegång, men inte när de hade övertag i riksdagen och gärna ville göra upp räkningen med den tidigare hattregimen. Von Fersen och Hamilton vände sig mot att Sekreta utskottet skulle agera domstol och kalla de associerade till förhör. I så fall borde alla formaliteter iakttagas med stämning, möjlighet till förklaringar och liknande. Statskommissarien Wallwijk ville inte ingå i någon prövning av Växelkontorets göromål eller av dess skuld till banken, särskilt som Sekreta utskottet inte hade rätt att upphäva en decharge, som grundade sig på förra Sekreta utskottets beslut och Kungl. Maj:ts godkännande. Han menade också att förfaringssättet med plåtarna inte var brottsligt, möjligen kunde det leda till ersättningsanspråk, vilket i så fall lika mycket berörde bankofullmäktige som Sekreta utskottet. På yrkande av Nordencrantz ställdes dock Kierman och Lefebure under bevakning och för att säkra deras tillgångar sattes deras privata egendom och handelsrörelse under vård av kuratorer.³³

---

³⁰ Malmström (1900) V, s 58f och *Handlingar innehållande Rikens Ständers Stora Deputations med Associerades uti 1, 2, 3 och 5:te WäxelContoiren Borgmästare Gustaf Kierman, Grosshandlarne Carlos & Claes Grill och Jean H Lefebure communicerade Fråge-Puncter och bemälte Associerades deröfver afgifne Förklaringar med derwid bifogade Acter*, Grefing, Stockholm, 1765, s 61-69

³¹ Malmström (1900) V, s 210 o 218f

³² Malmström (1900) V, s 267ff

³³ Malmström (1900) V, s 268-271

Daniel Tilas (1712-1772), bergsman, släktforskare och heraldiker, deltog i Adelns överläggningar och var medlem av Sekreta utskottet och bankodeputationen. I sina minnesanteckningar från riksdagarna 1765-66 och 1769-1770 och i brev till vännen hovrådet Carl Gustaf Warmholtz i Uppsala finns mycket intressant att hämta, som komplement till det som står i protokoll och senare sammanställningar. Så här skriver Tilas om mötena i Sekreta utskottet:

Den 20 mars: ”*Det fick besök af 4. hederlige Män, dock uppå kallelse och anmodan, neml:n Herr Borgmästar Kierrman, H:r Lefebure, H:r Abram Grill och H:r Herman Petersson. Dem vistest all politesse. Man begiärte uplysning på någre justerade frågor, och man ville ej at de skulle incommoderas med att wänta i förmaket, utan sedan hvar efter annan haft företräde och blifvit entretenerad, blefvo de obliigerade at sittaa neder inne i rummet på de ledige bänckarne, tils de alle 4. haft företräde. När det war förbi, blefvo de anmodade at dagen efter kl. 10. komma up och justera protokollet, samt mera positivt swara uppå frågorna, eftersom ingendera hade godt minne*”.³⁴

Den 21 mars: ”*Man förehade den upkomne qvestionen, huruvida Kierrman och Lefebure borde bindas till att åter ersätta Banqven et stort Capital i Contanter, som de med sådan förbindelse ur banqven uttagit, men icke fullgjordt annars än med Zedlar. De blefvo förekallade kl. 10. at justera protokollet för gårdagen. När det var skiedt togo de afträde, och under den humiliation at länge wänta i förmaket, förekallades Kierrman och Lefebure samt tilfrågades, om de ville ersätta Banqven det förliste Capitalet, som stiger til något öfver 5. millioner k:pmt, eller efter Silf:mts räkningen ongefver 17. Tunnor guld: Men de förmente sig hafva Decharger derföre. Tilsades altså, at upvisa dem. Grill och Petersson hemförlofvades, och efter en stund återkom Lefebure, men ursäktade sig med det, at des Betient, som hade De Documenterne om händer ej warit tilstädes. Han och Kierrman invistes så at dröija i Riddarhussecreteraren CancelliRåd Franks rum. Imedlertid upkom frågan, huruvida desse gode män, borde ställas under bewakning til Banqvens och Publici säkerhet. Deröfwer blef en widlyftig och lång ventilation, som slöts med votering at det borde skie. [...] Kierrman och Lefebure tilsades at gå hem, men straxt i momentet, tilsändes dem hvar sin Underofficerare ur Kl. Lifguardiet i huset, at hafwa akt på deras Personer, dock utan manskap*”.³⁵

Sekreta utskottet förstärktes nu till en Stor deputation som skulle ha hand om den fortsatta undersökningen. Deputationen uppdrog åt bankodeputationen att utarbeta en redogörelse för Växelkontorens verksamhet och utforma de frågor som skulle ställas till de anklagade. Sedan de associerade skriftligen förklarar sig, överlämnade stora deputationen till sitt expediti- utskott att utforma slutbetänkandet. Det hörde till undantagen att den typen av skrivelser och betänkanden trycktes före beslut, i regel höglästes de bara i den beslutande församlingen, var- efter beslutet togs. Man kan alltså säga att stämningen successivt piskades upp och att de associerade blev fällda redan på förhand. Kierman, som i det längsta försökte bemöta banko- deputationens beskyllningar sattes i början av maj 1765 i fängelse och hämtades i sitt hem under former som närmast kunde liknas vid ett upplopp.³⁶

³⁴ Olof Jägerskiöld (1974): *Daniel Tilas Anteckningar och brev från riksdagen 1765-1766*, Norstedts, Stockholm, s 32f

³⁵ Jägerskiöld (1974), s 33

³⁶ Malmström (1900) V, s 271f. En stor del av handlingarna sammanställdes och trycktes dock senare. Stora deputationens frågepunkter från den 23 april 1765 står i *Handlingar*, s 1-4, med bilagor s 5-19. De associerades memorial av den 29 och 30 april finns på s 20-44, med bilagor s 45-89. Deras svar på Stora deputationens frågor den 2 maj 1765 (närmast en komplettering av memorialet) återfinns på s 90-94 med bilagor s 94-97. Ett särskilt memorial från Gustaf Kierman som gäller jävsfrågor finns på s 97-99. Kiermans memorial angående handeln med kopparplåtar kan man läsa om på s 99-103 med bilagor s 103-111. Sedan följer på s 111-141 en serie

Stora deputationen lät alla anklagelser falla för tiden fram till 1756, eftersom de associerade då hade fullgjort sina skyldigheter. Kontraktet för tredje Växelkontoret hade sagts upp i förtid, men de associerade hade ändå fortsatt att använda sina beviljade förmåner. För det femte Växelkontoret ansågs de associerade vara skyldiga att redovisa alla transaktioner och allt beviljat understöd. De försökte utan resultat skydda sig genom att peka på sin decharge och även på den slutliga uppgörelsen, aversionshandeln, som de hade träffat med Sekreta utskottet 1761. Förgäves försökte de också visa att även kronan hade brustit i sina åtaganden.³⁷

Deputationen beräknade nu återbäringssumman för de associerade till 61 tunnor guld (6 100 000 d smt). Präste- och Bondestånden hade inte nåtts av de associerades begäran om att få saken prövad i domstol och fastställde omedelbart återbäringssumman. I Borgarståndet uppstod en diskussion för och emot domstolsprövning, men också om ersättningsbeloppet skulle utkrävas av de associerade en för alla och alla för en, eller om justitiedeputationen skulle fastställa vad var och en av dem borde få betala. På riddarhuset menade von Fersen att återbäringssumman översteg de associerades samlade egendom och att exempelvis huset Grill genom gammal handel och utländska arv hade samlat sin förmögenhet på ett sätt som inte kunde anses ha skett på kronans bekostnad. Vid omröstningen blev det lika röstetal mellan domstolsalternativet och godkännandet av den föreslagna återbäringssumman. Därmed blev ständernas gemensamma beslut det som fastställdes av Präste- och Bondeståndet.³⁸

Daniel Tilas kommenterar frågan så här den 12 juni, när det var plenum hos alla stånden: *”Sidst förklarade borgarståndet sin mening, om den ålagde Seqvestern [kvarstad], at dem wore allenast tilförståendes de non abalienando [att ta hand om, men inte formellt överta]. Altsammans syftade derhän, huru man måtte få råderum at frelsa Grillens hus, som annars går ifrån all sin egendom som sparf från Ax”*. Därefter beskriver han den oavgjorda voteringen på Riddarhuset och konstaterar: *”Präste och Bondeståndet giöra nu pluraliteten, och sänder Den högste ej annan hielp, så är Grillens hus totalement ruinerat”*.³⁹

Till Kungl. Maj:t ställdes nu en begäran om kvarstad på den egendom som tillhörde de associerade. Dessa var köpmän och skeppsredare och hade bruk och jordegendomar på olika håll i Sverige, bland annat Grillarnas Iggesund, Österby och Söderfors. På allt detta måste nu konungens befallningshavande lägga sin hand *”ej blott till undergång för dem själfva utan och till kännbar olägenhet och ögonskenlig fara för alla, som af dem berodde eller med dem hade affärer. Deras samfälda egendom, skulder och fordringar omfattade ett värde af 219 tunnor guld som nu med ens ställdes under kvarstad och utredning. Det gaf i Sveriges*

---

likvidationsräkningar utfärdade av Stora deputationen, över vilka de associerade den 9 maj 1765 har avgivit sina kommentarer och förklaringar på s 142-143, med bilagor fram till s 203. Därefter följer decharge, kontrakt mm på s 204-240. Nya frågor, särskilt kring försäljningen av kopparplåtarna, ställdes sedan av det Mindre utskottet i den Stora deputationen den 10 maj 1765, s 241-242, dels till de associerade, dels särskilt till Kierman. Svar på dessa frågor lämnades i memorial den 15 maj 1765, s 242-245, med bilagor (mest försäljningsräkningar) s 245-295. Kiermans memorial av den 15 maj 1765 återfinns på s 295-296. Han menar att samtliga associerade är lika delaktiga i Växelkontorens förvaltning och att han inte kan betraktas som särskilt ansvarig. Han anhåller också om att allmänheten *”med egna ögon [ska få] se och granska rätta förloppet af hela denna saken”* och att den *”må genom Trycket läggas inför Höglofl. Riksens Ständers och hela Allmänhetens ögon”*. Sist i Handlingar finns de associerades underdåniga och ödmjuka memorial av den 10 juni 1765 med begäran om att hela saken måtte få bli prövad av domstol, men denna i sig fullt rimliga begäran blev aldrig godtagen, även om flera av riksdagens ledamöter pratade varmt för detta. Kronans rätt borde aldrig sträckas över den enskildes.

³⁷ Malmström (1900) V, s 273f

³⁸ Malmström (1900) V, s 274-277

³⁹ Jägerskiöld (1974), s 81f

dåvarande förhållanden en våldsamt skakning åt rörelsen och krediten” för att nu tala med Malmström.⁴⁰

I september 1765 togs frågan åter upp, nu med anledning av att justitiedeputationen skulle lämna ett betänkande angående de associerades eventuella brottslighet och fördelningen dem emellan av återbetalningsbeloppet. Nordencrantz kom då med ännu en inlaga som starkt kritiserade de framgångsrika köpmännens spekulationer samt Växelkontoret och Jernkontoret. Kierman och hans bolagsmän fick återigen förklara sig. De agerade kraftfullt och lyckades lägga fram fakta som för opartiska ögon borde ha varit övertygande, men även denna gång utan resultat. Deputationen accepterade att Kierman inte hade gjort något fel i sin roll som riksdagsman och talman, men menade att han i Borgarståndet, Sekreta utskottet och bankodeputationen hade bidragit till att öka Växelkontorets förmåner. Lagfarna ledamöter av riksdagen menade att de associerade inte kunde fällas för annat än kontraktsbrott, men stämningen piskades upp och när tiden gick började man allt oftare tala om ”tjuvnad”.⁴¹

Deputationen kunde inte enas om brottsrubriceringarna. Adeln och Borgarståndet såg lindrigare på saken än de övriga stånden. De menade att handeln med kopparplåtarna inte hade gått rätt till, att de associerade hade fortsatt att begagna sig av sina förmåner efter att kontraktet hade sagts upp 1756 och att de franska subsidierna inte hade redovisats på ett riktigt sätt. Kierman hade suttit på för många stolar, Lefebure hade varit den mest verksamme i skötseln av Växelkontorets affärer, den exportriktade Claes Grill hade inte lagt så stor hand vid saken och Johan Abraham Grill hade bara skrivit under en räkning genom vilken subsidierna (enligt gällande mening) år 1760 hade blivit för lågt tillgodoräknade för staten. Enligt deras mening borde straffet bli böter, som i brist på tillgångar kunde omvandlas till fängelse, samt näringsförbud och förlust av offentliga ämbeten. Prästernas och Böndernas representanter ville gå hårdare fram. Kierman och Lefebure skulle dömas för dubbel stöld och för all framtid förlora borgerlig näring. Claes Grill borde få två års fängelse.⁴²

Hoten om kännbara straff kan betraktas som ett försök att pressa de associerade på pengar. De erbjöd sig att betala upp till 40 tunnor guld, alltså omkring två tredjedelar av den framräknade summan. Ändå gick det inte att nå en överenskommelse, med mindre än att Kiermans svärson, friherre Duvall, fick Adeln att skärpa sitt redan fattade beslut i syfte att den lindrigare tolkning som Adeln och Borgarståndet var för sig hade kommit fram till i så fall skulle kunna bli gällande. Sådan blev också utgången.⁴³

Straffbestämmelserna fastställdes alltså i oktober 1765 som följer:

- **Gustaf Kierman** dömdes till förlust av ämbete och burskap, en månads fängelse på vatten och bröd samt livstids fängelse på Marstrands fästning
- **Jean Henri Lefebure** dömdes till en månads fängelse på vatten och bröd, förlust av borgerlig näring och förbud att vistas i Stockholm eller på ort där riksdag skulle hållas
- **Claes Grill** fick böter på 1 000 d smt och dömdes till förlust av borgerlig näring i tre år
- **Johan Abraham Grill** dömdes till 500 d smt i böter.⁴⁴

Malmström är i sin framställning mycket kritisk mot tillvägagångssättet. Han säger att de associerade inte blev ställda inför någon domstol, att ingen förde talan mot dem och att ingen

---

⁴⁰ Malmström (1900) V, s 277f

⁴¹ Malmström (1900) V, s 313ff

⁴² Malmström (1900) V, s 315f

⁴³ Malmström (1900) V, s 316f

⁴⁴ Malmström (1900) V, s 319f

giltig dom egentligen blev fälld. Den stora deputationen, som inte hade någon domsrätt, bestämde de grundsatser efter vilka affärerna skulle redovisas och räknade ut hur stora summor som skulle återbetalas, varefter Ständerna fastställde summorna och ordnade med deras utkrävande. De anklagade fick visserligen skriftligen anföra vad de hade att säga till sitt försvar, men de blev egentligen aldrig kallade till något muntligt förhör. Ständerna skrev slutligen till Kungl. Maj:t och anhöll om ett beslut om att straffen skulle verkställas. Det var alltså inte genom någon dom, utan genom ett beslut av den lagstiftande makten, som staten tog hand om de associerades egendom och behandlade dem som tjuvar.⁴⁵

Rättssäkerheten i sammanhanget kan starkt ifrågasättas. Det som lades de associerade till last hade tidigare blivit accepterat och godkänt av regeringen, bankofullmäktige och Sekreta utskottet. De dömdes för kontraktsbrott mot kronan, trots att kronan inte hade klarat av att fullgöra sina åtaganden. Att tala för de associerades sak och våga stå upp för efterlevnaden av lagarna kunde i det allmänt upphetsade tonläget få så allvarliga konsekvenser för individen att man blev betraktad som medlöpare.⁴⁶

Genom en överenskommelse (aversion) med de associerade och deras fränder och vänner våren 1766 överlät kronan och banken nu sina krav mot en summa av 40 tunnor guld, av vilka Kierman skulle stå för 15, Grillarna för 5 och Lefebure och den avlidne Herman Petersen tillsammans för 20. I samband därmed ställdes Lefebure på fri fot, medan Kierman redan hade blivit förd till Marstand, där han dog före årets slut. Claes Grill och Lefebure gick bort inom ett år därefter.⁴⁷

Daniel Tilas skriver den 10 oktober 1765 bland annat: *"Grillarne anbödo alltså utom hela deras avance af WexelContoiren som stiger något öfwer 2. tunnor guld, och som de ännu aldrig lyftat eller haft i sina händer, en tilläggnig af 3. tunnor guld, tilhopa 5. tunnor guld"*. Det framgår klart att kronans trängande behov av pengar gjorde att Stora deputationen var villig att acceptera de associerades och deras fränders erbjudande: *"Oundwikeligt, at Cronan stadnar uti widlyftig process med Creditorerne, som kan draga ut 12., 15., ja hela 20. åren, hvarpå man har exempel uti långt mindre betydelige concourser; och då Cronan til slut i anseende til Interessen kan förlora hela Capitalet: Eller, at nu på en gång emottaga associerades anbud, och inom högst 2. år, efter de upgifne wilkoren, emottaga 40. Tunnor guld aversionssumma. Hvarvid likwist är at förstå det största delen nu blifwer straxt clarerad med silfwer, Cronobligationer och Effecter m:m: Lantmarschalken å daga lade än ytterligare Statwerkets högst trängande behof, och betygade at om detta ej antages, så är ej annan utväg än at Riket måste giöra bewillning [dra in skatt], eller också tänka på utrikes lån"*. Diskussionens vågor gick heta, och därför tillade Tilas också: *"Så går det, tänckte jag, när man först hitsat och retat samt uprördt en menighet, lemnat dem frie tyglar, och sedan då man wil styra dem, äro både tyglar, tömmar och betzel ur händerne"*.⁴⁸

För en tid uppkom också frågan om att skapa en särskild domstol, jämställd med hovrätterna, för att avgöra tvister kring de associerades skulder och konkurser. De mera förnuftiga bland utskottsledamöterna lyckades dock avstyra detta. Tilas skriver den 29 oktober: *"I öfrigt skola Banco och StatsDeputationerne til Secreta Utskottet upgifwa förslag, huru egendomarna måge skiötas och förläggas, samt tilse at de wid försälgningarne ej må gå under sitt värde. Utmätningarne äro redan började, och Grillarne gångne utur sine Hus, utan at taga det*

---

⁴⁵ Malmström (1900) V, s 320f

⁴⁶ Malmström (1900) V, s 321f

⁴⁷ Malmström (1900) V, s 323

⁴⁸ Jägerskiöld (1974), s 147f

minsta med sig. Lefebure rörd af slag och des fru i miserabelt tilstånd. Man törs ej ömka desse olyckelige, mycket mindre säga at det är hårdt och ochristeliga handlat, utan at blifwa utropader för Hatt och fransos. Men jag för min del frågar ej hvad man säger derom, at jag ej gillar desse så högt olaglige procedurer. Mössorna hafwa vid alla Riksdagar och äfwen i denna Riksdags början förkastat alla Extra Domstolar, och qvam Sollenissime [mycket högtidligt] declamerat deremot: Nu giöre de sielfwe en den oformeligaste och olagligaste Domstol som kan gifwas”.⁴⁹

Det fanns även andra som upprördes över Sekreta utskottets behandling av Claes och Johan Abraham Grill. En av dessa var Carl Gustaf Tessin (1695-1770), som i många år fått hjälp av Grillarna både med sommarvistelse på Svindersvik, med tillfällig bostad i Stockholm och med ekonomiskt stöd för att reda ut sina bitvis trassliga affärer. I sin dagbok skriver han på försommaren 1765 under brunnsdrickningen i Loka: *”All världenes medicin förmår ej hela det sting jag igår feck genom tidningen om ekvester på herrar Grills egendom. Således måste jag, som så mycket ärlevat, jämväl ärleva det för mig bedröveliga spektaklet att se en (!) av våra hederligaste hus, åt vilket jag så högt är förbunden, på en gång sjunka i kvav. [...] Brådstörtningen av det hederliga Grilliska huset har fördärvat min brunnskur och förbittrar all min levnad. Vart jag går, ser jag en förtryckt och kvidande familj för mina ögon, som skär mig in i hjärteådran. Både människokärlek och en oändelig erkännsamhet förbinda mig att taga del i deras öde. Herren vet att det kväljer mig och klämmer mina livskrafter, av den övertygelse jag har om deras håg att tjäna var man”. Kierman tillhörde också Tessins fordringsägare, men de var inte personliga vänner. Trots detta beskriver Tessin Kierman som *”en olycklig, och torde hända, när stormen saktat sig, en i riket saknad man”*.⁵⁰*

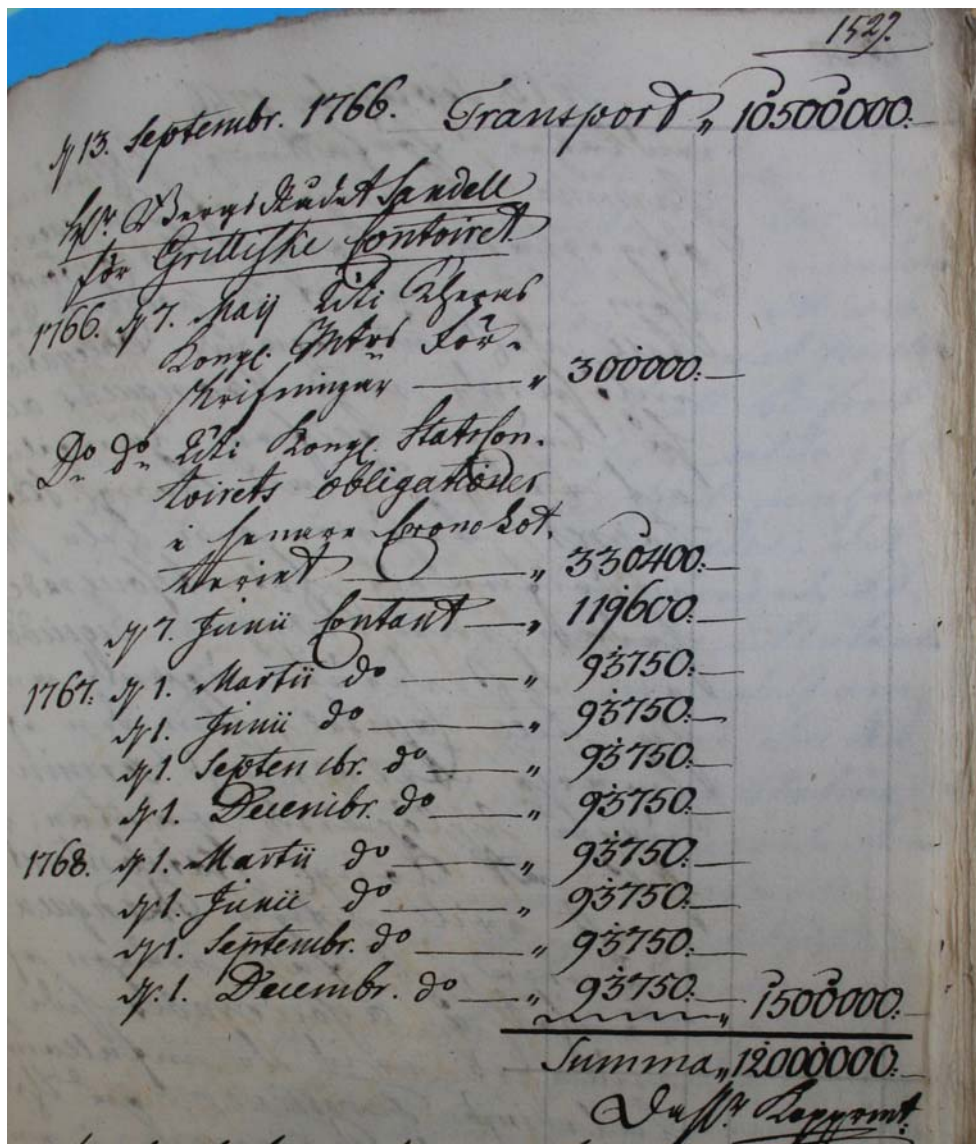
I statskontorets protokoll den 13 september 1766 framgår hur Grillska handelshusets skuld reglerades. I maj 1766 betalades 300 000 d kmt i form av förskrivningar (skuldsedlar) och samtidigt överlämnades Statskontorets obligationer i Kronolotteriet till ett värde av 330 400 d kmt. I juni levererades 119 600 d kmt kontant, troligen i form av bankosedlar eller växlar. Samma år som beslutet togs, återbetalades alltså halva beloppet. Återstoden skulle erläggas med 93 750 d kmt varje kvartal under de följande två åren. Bergsrådet Samuel Sandel var den kurator, som under perioden särskilt var avdelad att ha hand om Grillska handelshuset affärer och det var han som höll kontakterna med ”konungens troman”, statskontoret i detta fall.⁵¹

---

⁴⁹ Jägerskiöld (1974), s 161. Det finns dock inget som tyder på att Grillarna i praktiken blev husvilla.

⁵⁰ Sigrid Leijonhufvud (1933): *Carl Gustaf Tessin och hans Åkerökrets*, del 2, Norstedts, Stockholm, s 114f. Språket i citatet möjligen något moderniserat i Leijonhufvuds bok. Även Birgitta von Haslingen (2002): *Tessinska palatset under 300 år*, Stockholmia förlag, Stockholm, s 208ff.

⁵¹ RA: Statskontorets protokoll 1766, kansliet, huvudarkivet, A 1A:104, s 1529. Det var inte ovanligt att någon närstående sakkunnig valdes för ett sådant uppdrag. Bergsrådet Samuel Sandel (1724-1784) var assessor vid Bergskollegium, fullmäktig i Jernkontoret, adlad Sandels och far till överste Johan August Sandels (1764-1831). Den senare gjorde sig känd för sitt deltagande i Finska kriget 1808-1809 och blev genom Runebergs Fänrik Ståls sägner bl a odödliggjord för segern vid Virta bro. Han blev så småningom greve, general, lantmarskalk och överståthållare i Norge. Johan August och Benjamin Sandels var de enda arvtagarna till Christina Elisabeth Fischer Grill, alltså Johan Abraham Grills hustru, död 1805. De uppges i bou vara ”Syskons barns barn”.

Statskontorets protokoll 1766-09-13, s 1529, Riksarkivet

Ordentliga förteckningar över de associerades tillgångar som belades med kvarstad finns bland annat i Westinska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek (W 357). För Claes Grills del kom denna förteckning att utgöra grundstommen i hans bouppteckning 1768, som man kan hitta i Gimo-Österby bruks arkiv (GÖBA) i Lövstabruk (vol 381-1a). Jag redovisar huvudpunkterna i dessa dokument nedan, särskilt bouppteckningarna:

Handelshusets Carlos & Claes Grill ställning 1768 (d kmt)

Fordringar	3 968 821		
Råvaror	436 742		
Andelar i fartyg	489 000		
(1/5) Segelfabriken	100 000	4 994 563	
Skulder		-7 499 485	-2 504 922
(1/2) Claes Grills dödsbos skuld till handelshuset			-1 252 460

Claes Grills bouppteckning 1768 (d kmt)⁵²

Torstensonska palatset	364 000		
Svartmansgatan	98 916		
Västerlånggatan	59 400		
Riddargatan	57 200		
(1/2) Ldg-landet, tomt 116	2 883		
(1/2) Terra Nova	30 816		
(36/56) Södermalm	33 176		
(36/112) Beckholmen	19 200		
(1/31) Stadsvarvet	10 000	675 452	
Fruns smycken och nipper	27 379		
Silver mm	19 872		
Koppar	720		
Tenn	450		
Malm, järn, bleck	1 650		
Linne	4 212		
Husgeråd	32 370		
Porslin	5 500		
Glas	700		
Träsaker	3 050		
Åkredskap	4 510		
Hästar	2 000	102 414	777 866
(36/56) Iggesund	400 000		
Söderfors	1 500 000		
(1/2) Österby	900 000		
Svindersvik	50 000		
(36/112) Beckbruken	30 000	2 880 000	3 657 866
<i>Avgår</i>			
Förmyndarkammarens provision	-3 889		
De fattigas andel	-972		
Db:s skuld till handelshuset	-1 252 460		
(2/3) av restskuld till kronan	-600 000		-1 857 321
Återstår			1 800 545

Av bouppteckningen ser man att beloppet på fem tunnor guld (1 500 000 d kmt), som Grillarna skulle betala, motsvarar hela Söderfors bruk, eller omkring fyra gånger värdet av Torstensonska palatset (nuvarande UD vid Gustav Adolfs torg).

⁵² GÖBA 381-1a, men även Leos Müller (1998): *The Merchant Houses of Stockholm ca 1640-1800; A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, doktorsavhandling i Uppsala, s 259ff

Mellanperioden - återbetalningstiden.

Under större delen av 1767 genomfördes återbetalningarna av växelskulden enligt planen, i huvudsak med statskontorets obligationer eller motsvarande obligationer i kronolotteriet. En liten del erlades i (transport)sedlar. Hösten 1767 uppkom en tvist kring en fartygstransport för kronans räkning med skeppet Enigheten, destinerat till Marocko. Grillska handelshuset och kuratorn Samuel Sandels önskade att denna transport, värderad till 61 000 d kmt skulle utgöra en delbetalning, men statskontoret ville inte omgående acceptera detta.⁵³

Under 1768 begärde handelshuset vid flera tillfällen uppskov med betalningarna. Troligen började andra vindar blåsa i samhället och man vågade kanske ställa in sig på att det med tiden skulle bli fråga om en nedjustering av det totala skuldbeloppet. En bidragande orsak var att växelkursen 1768 hade fallit ner mot 42 mark per riksdaler Hamburger banko. Därmed blev återbetalningen av den resterande skulden betydligt kostsammare för de associerade och deras arvingar än enligt beräkningarna i samband med aversionen 1766. Vid ett möte med kuratorerna i början av januari 1769 hade statskontoret räknat fram att Kiermans arvingar inklusive ränta släpade efter med 213 050 d kmt, Grillarna med 70 500 d kmt och Lefebures arvingar med 456 847 d kmt.⁵⁴

Ett annat tecken på att domen mot Grillarna hade varit för hård och att tonläget var på väg att förändras var att Claes Grill av konungen tilldelades riddartecknet av *Nordstjärneorden* i juni sommaren före sin död i november 1767. Ett sådant ynnestbevis, vid den tiden inte särskilt ofta utdelat, kan bara betecknas som en personlig återupprättelse och ett tack för tidigare gjorda tjänster. Halvbrodern Johan Abraham Grill och svärsonen Henrik Wilhelm Peill fick båda ta emot den nyinstiftade *Vasaorden* strax före Gustaf III:s statsvälkning 1772. Ett par år före sin död belönades Johan Abraham också med kommandörstecknet av samma orden.⁵⁵

Ytterligare ett exempel på kungafamiljens uppskattning av Grillarnas insatser var att kronprins Gustaf (III) under sin bergslagsresa stannade både på Österby hos herrskapen Grill och Peill den 5 september och på Söderfors hos Claes Grills änka Anna Johanna (I) den 12 september 1768. Det var naturligtvis också ett sätt att knyta vänskapliga band och användbara kontakter med en familj och ett handelshus som hade goda kontakter med banker och handelshus på olika håll i Europa, inte minst i Amsterdam, Hamburg, London och Paris, och som även under den blivande konungens regeringstid skulle förmedla en stor del av de ekonomiska bidragen från Frankrike.⁵⁶

---

⁵³ Riksarkivet (RA): Statskontorets protokoll 1767, huvudarkivet, A 1 A:105, s 1453 och följande.

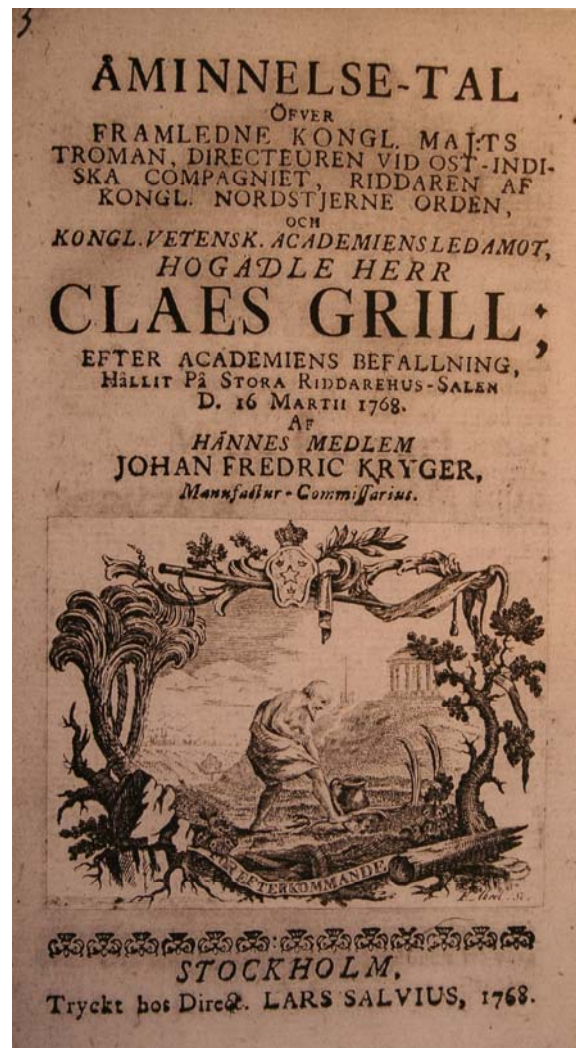
⁵⁴ Riksarkivet (RA): Statskontorets protokoll 1768, huvudarkivet, A 1 A:106, s 1503, även A 1 A:107, s 6f och Sjöstrand (1908), s 197 .

⁵⁵ Gabriel Anrep (1871): *Svenska släktboken*, första bandet, Hæggströms, Stockholm, s 104 och Krygers åminnelsetal över Claes Grill från 1768. Muntliga uppgifter även från Anna Lilliehöök, Kungl. Maj:ts ordens kansli, Stockholms slott 2010-01-20.

⁵⁶ Henrika Tandefelt (2003): "Prins Gustafs resa i Bergslagen 1768" ur *Riksdag, kaffehus och predikstol; Frihetstidens politiska kultur 1766-1722*, Atlantis, Stockholm, s 235

Claes Grills död.

Herman Petersen dog av slag år 1765, innan växelprocessen hann gå in i sitt mest avgörande och förnedrande skede. Jean Henri Lefebure drabbades också av slag och dog 1767. Gustaf Kierman dog redan 1766 av sina umbäranden på Marstrands fästning. Den ende som överlevde hela processen var Johan Abraham Grill, som levde ända till 1799.

Framsidan av KVAs åminnelsetal över Claes Grill.

Man har länge utgått ifrån att även Claes Grill dog av hjärtattack, hjärnblödning eller något liknande, men i hans fall finns en utomordentligt intressant sjukdomsbeskrivning (anamnes), som pekar åt ett helt annat håll. Den kan man läsa i J F Krygers åminnelsetal över Claes Grill:

”År 1766 gjorde Han, på lika sätt, en resa till Söderfors: men Hans angelägenheter fordrade åter Hans närvaro i Stockholm, på några dagar. Därföre begaf Han sig hit tillbaka, uti Julii månad; utträttade sina värj, och anträdde strax därefter återresan, til samma stället. Det ljufliga vädret förledde Honom, at fara hela natten igenom med öppna vagns fönster; hvarigenom Han ådrog sig någon förkylning uti hufvudet. Kårt därefter spordes hos Honom en svaghet uti målet, liksom af en lamande slagfluss: Och änskönt inga botemedel blefvo försummade, i synnerhet sedan Han återkommit till Stockholm; så tog dock detta onda så

öfverhand, at Hans målföre blef dageligen otydligare, och på slutet aldeles uphörde. Denna lamheten flyttade sig småningom til flere kroppens delar: Hans fötter och ben blefvo svagare; svalget saknade sin styrka, så att Han ofta var uti yttersta fara, att på en gång förqväfvast. Alla dessa symptomer följde på hvarandra, uti de sista 15 månaderna af Hans lefnads-dagar: någon tid kunde likväl Hans bekante och husfolk tolka hans mening; sedermera hjälpte Han sig med en tafla, på hvilken han skref hvad Han ville gifva tillkänna. Men jämväl denne förmågan blef Honom sluteligen betagen; ty högra handen förklamades så af sjukdomen, att hon nekade Honom sin tjenst. [...] Uti de sidsta dagarna togo salige Herr Directeurens besvärliga krämpor så til, at Han ej allenast måste ständigt hålla sig vid sängen; utan ock, at Hans vänner, som sågo Hans elände, nödgades göra den önskan, til hvilken vi eljest så svårligen kunna bringas, at GUD ville nådeligen skynda på Hans saliga förlossning. Uti detta bedröfveliga och rätt ömkansvärda tilstånd, då tungan var förlamad; då svalget endast med möda togo emot några droppar til lifvets uppehälle; då händer, fötter och ben voro borttagne; då hela kroppen var ihop-krumpen, så ägde likafullt Hans invärtes sinnen, Hans tanke-gåfva och begrep, deras fulla styrka. Man märkte synligen af hans åtbörder, at Han kände alla närvarande, och at Han ganska väl förstod hvad som taltes. Hade Han förut alltid haft en innerlig vördnad, för vår Gudomliga Salighets-lära; så var Han fast mera nu rätt hungrig efter lifsens ord. Ju närmare hans dödsstund nalkades, ju mera syntes Han vara sig sjelf närvarande, ju mer växte Hans frimodighet och längtan. Uti den sidsta natten kände Han ofta sjelf efter, huru händer och ansiktet kallnade; och Hans nögda uppsyn utmärkte, at Han fägnade sig åt dessa tekn till sin för handen varande ändalykt; til Han omsider utan den minsta sinnens förvirring, öfverlämnade sin odödliga Ande uti sin Återlösares händer, d. 6 November 1767, sedan han bebodt sin jordiska hydda 62 år, sex månader och sex dagar”.

Så här resonerar läkarna Helena och Max Flogegård i Falun kring en över 240 år gammal fallbeskrivning:

- Initialt en ”svaghet uti målet”, vilket progredierar [framskrider] med allt sluddrigare tal och slutar med total oförmåga att tala
- Spridning av förlamning till händer och ben
- Ett terminal-stadium, där förlamning i tunga och svalg omöjliggör födointag och där armar och ben av förlamningen är obrukbara
- Kryger noterar vidare att Grills intellektuella förmåga är intakt, förlamningen till trots
- Ett tidsförlopp på 15 månader beskrivs.

Denna fallbeskrivning stämmer mycket väl in på en form av **ALS**, som kallas Progressiv bulbär pares, **PBP**. Denna variant av sjukdomen börjar med tal- och sväljningssvårigheter, eventuellt heshet (”förkylning uti hufvudet”), och leder till svaghet i extremiteter, framförallt i armarna och i senare skeden av sjukdomen även i nacken. Åtminstone finns det inget i beskrivningen som motsäger en sådan slutsats, säger Helena. Den franske läkaren Charcot vid Salpetriere-sjukhuset i Paris var den som på 1870-talet beskrev och namngav sjukdomen ALS utifrån sina kliniska iakttagelser och neuropatologiska studier, men den har givetvis funnits hos patienter redan tidigare.⁵⁷

⁵⁷ Se även <http://www.internetmedicin.se/print.asp?action=print&page=1054>. Sökningen är gjord 2008-10-09.

Återupprättelsen.

De associerades arvingar hade genom Kiermans svärson friherre Duvall, medlem av Sekreta utskottet, kommit in till 1769-1770 års riksdag med begäran om ändring eller åtminstone mildring av domen mot de associerade. Att helt upphäva riksdagens beslut och återgå till överenskommelsen från 1761 var inte möjligt. Det skulle leda till en alltför stor återbetalning från kronans sida och dessutom lyfta upp hela processen i dagsljuset och därigenom kunna skada ständernas anseende. Riksdagen 1765-1766 hade underkänt riksdagens decharge år 1761. Om nu innevarande riksdag skulle upphäva föregående riksdags beslut, så skulle ju ingenting längre vara fast och bestämt. Däremot var de flesta numera övertygade om att räfsten mot de associerade hade överträtt både laglighetens och rimlighetens gränser.

Sekreta utskottet valde därför att förklara 1765 års grunder för redovisningen för giltiga, men att de efterföljande beräkningarna av ersättningsbeloppet inte hade verkställts på ett riktigt sätt. Utöver detta borde de associerades arvingar få ersättning för den förlust som uppkommit med anledning av det oväntat snabba kursfallet 1766 och följande år. Bankodeputationen upprättade därför en ny sluträkning. Den summa som växelbolaget skulle betala fastställdes nu till drygt 16 tunnor guld (1 631 255 d smt) och vad man därutöver hade skickat in skulle återbetalas. När beslutet togs vid årsskiftet 1769-1770 hade de associerade och deras familjer betalat närmare 31 tunnor guld (3 095 662 d smt), vilket innebar att drygt 14 tunnor guld (1 464 407 d smt) skulle lämnas tillbaka, inräknat 6 tunnor guld för det beräknade kursfallet. Om vi bortser från förändringarna i växelkursen innebär detta att ursprungliga skuldbeloppet sattes ned med ungefär 60 procent och att i stort sett hälften av det inbetalda beloppet återfördes till de associerades familjer.⁵⁸

Ett av de (svep)skäl som Mössorna använde för att rättfärdiga föregående riksdags beslut var att 1761 års decharge lämnades av Sekreta utskottet, medan 1765 års beslut togs av ständerna själva och därmed inte borde kunna ändras.⁵⁹

Så vitt jag vet finns inga sparade beräkningar av hur det återförda beloppet fördelades mellan de berörda familjerna. Grillarna hade enligt statskontorets redovisningar betalat in närmare fyra tunnor guld och bör alltså ha fått omkring två tunnor tillbaka. Nettokostnaden för Claes och Johan Abraham Grills växelaffärer inom handelshusets ram bör därmed ha varit omkring 200 000 d smt (600 000 d kmt).

Egna spekulationer.

Om man studerar statistiken över järnexporten från Stockholm sker något mycket märkligt och svårförklarligt år 1745. Då sjunker Grillska handelshusets export från 14 700 skeppund per år till 1 103, medan Kiermans export går upp ungefär i motsvarande grad. Den Grillska järnexporten återhämtar sig därefter aldrig helt. Förutom att Kiermans ökade export verkar vara tillfällig, sker i övrigt inga större förändringar:

---

⁵⁸ Malmström (1901) VI, s 165f. Närmare besked om beräkningsgrunderna kan man hitta i Riksarkivet: Statskontorets protokoll i februari 1770, huvudarkivet, A 1 A:108, s 285-288. Ännu mer detaljerade uppgifter finns hos Ständernas plena och kanslier, Prästeståndet, F88 R0935-R0939, akt 93

⁵⁹ Malmström (1901) VI, s 166f

Sju av de ledande järnexportörerna 1740-1760 (skeppund)

Namn	1741	1744	1745	1750	1760
Grill	18 375	14 700	1 103	1 691	7 350
Jennings	17 640	20 580	24 255	55 125	51 450
Lefebure	11 025	16 170	18 375	16 170	25 725
Worster	20 580	17 640	8 085	-	-
Maister	16 905	2 940	2 940	-	-
Kierman	735	2 205	13 230	3 675	2 205
Tottie	2 205	5 145	8 085	10 290	19 110
De sju totalt	87 465	79 380	76 073	86 951	105 840
De sjus andel i % av total järnexport	47,60	40,00	38,33	59,15	51,43
Total järnexport via Sthlm	183 750	198 450	198 450	147 000	205 800

Källa: Müller (1998), grundad på Samuelsson (1956), omräknat från ton till skeppund.⁶⁰

Grillska handelshusets järnexport var till största delen riktad till bröderna i Amsterdam. En teori är att marknaden förändrades och att det blev svårare att få ut bra priser i Holland. En annan möjlighet är att bruksägarna i Sverige valde andra exportörer än huset Grill och att köpet av Söderfors 1748 och Österby 1758 var ett sätt att på nytt säkra tillgången på järn för export. En tredje möjlig infallsvinkel är handelshusets nyväckta intresse för den ostindiska handeln. Vidareexporten av te och porslin ut i Europa var ju utomordentligt lönsam fram till tredje oktrojens slut. Dessutom var den kanske mindre kapitalkrävande och bökig än järnexporten, särskilt som järnlasterna måste kompletteras med trä, tjära och andra varor för att seglingstekniskt fungera optimalt. Returfrakter av salt, säd och vin måste också ordnas. Grillarna säkrade för övrigt inflytandet i Ostindiska Kompaniet genom att bli aktiva delägare och se till att Abraham (II) Grill blev direktör från 1746 och Claes Grill från 1751. Johan Abraham Grill blev direktör först 1770. En fjärde och i detta sammanhang mer relevant möjlighet är att arbetet med växelaffärerna upptog allt mer tid för handelshuset och var minst lika lönsamt som järnaffärerna.

Johan Abraham Grill inträdde som partner i handelshuset från 1747. Han var en halv generation yngre än Claes och det är möjligt att han därmed kan ha varit mer intresserad av bank och finans än av import och export. Brödernas allt mer finansinriktade handelshus i Amsterdam kan ha blivit en internationell inspirationskälla som låg tio-tjugo år före utvecklingen i Sverige. För övrigt verkar det som om området bank och finans kom att dominera handelshusets verksamhet efter Claes död och Henrik Wilhelm Peills inträde. De valde också att hellre gå in som delägare i olika bolag och konsortier, än att driva verksamheterna på egen hand.

Det är alltså inte så konstigt att det välkända handelshuset Carlos & Claes Grill med sitt stora internationella kontaktnät blev inblandat i växeltransaktionerna, även om det var Kierman och Lefebure som med sina kontakter i det politiska livet kom att dominera verksamheten. Claes

⁶⁰ Müller (1998), s 122, och Kurt Samuelsson (1951): *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730-1815; En studie i den svenska handelskapitalismens historia*, Ekonomisk-historiska institutet, Stockholm, s 77 och 237

Grill var visserligen fullmäktig i bankens styrelse under de mest framgångsrika åren 1748-1756, men drog sig sedan tillbaka. I flera sammanhang, där han blev tillfrågad om att ta på sig ett offentligt uppdrag, avböjde han med hänvisning till bristande tid. Vid sidan av arbetet förefaller han ha varit mer intresserad av sina kulturella intressen och sitt och hustruns sociala engagemang, medan Johan Abraham i större utsträckning ägnade sig åt politiken och gärna höll sig i närheten av kungahuset och de fina familjerna. Kanske hade Claes kvar en del av sin holländsk-reformerta övertygelse, medan Johan Abraham hade blivit mer "svensk".

Det är ingen tvekan om att alla de associerade litade på de överenskommelser och kontrakt som de träffade med kronan och banken via Sekreta utskottet och de olika deputationerna. Claes Grill gick inte in i det första Växelkontoret förrän han hade fått ordentlig decharge för faderns och farbroderns engagemang på 1720-talet. Följaktligen måste han också ha litat på den decharge som utfärdades 1761. Därefter blev inflationen och den ekonomiska situationen svårhanterlig. Handelshuset fortsatte handla med växlar även efter 1761, men någon ny överenskommelse med kronan och banken var med all sannolikhet inte intressant.

Kronan och banken var i ett prekärt ekonomiskt läge under och efter krigen 1741-1743 och 1756-1763. Dessutom skakades Europa av jordbävningar och finanskriser både 1755 och 1763. De associerade var skickliga förhandlare och gav sig säkert inte in på en så riskabel växelhandel utan att skaffa sig förutsättningar att ro den i land och även kunna tjäna något litet på affärerna. För Claes Grill var omsorgen om samhällsekonomin minst lika viktig som att berika sig själv, därom vittnar åtskilliga källor, både i hans livstid och senare.

Med dagens synsätt skulle möjligheterna till inköp och belåning av fastigheter, jord- och bruksegendomar kunna liknas vid en "fastighetsbubbla". Möjligheterna att genom växlar och motväxlar skaffa sig kapital för investeringar och konsumtion har stora likheter med den ompaketering och handel med fastighetslån och andra krediter som ägde rum inom Lehman Brothers och andra bank- och finansinstitut. Handelskrisen i Amsterdam är i dåtida europeiska skala fullt jämförbar med 2008 års globala finanskris. Lär vi oss aldrig något?

Frihetstiden var beträffande statskicket och det politiska livet en mycket speciell tid. Då utvecklades de partilikhade grupperingarna Hattar och Mössor. Hattarna hade makten 1738-1765, medan Mössorna dominerade 1765-1770, i någon mån även före 1738-1739 års riksdag, när partistrukturen ännu inte var lika väl utvecklad. Det är förståeligt att Mössorna efter ett mångårigt Hatt-dominerat, merkantilistiskt, företagsvänligt klimat, var ute efter att klämma till dem som uppfattades ha skott sig på de generösa lånevillkoren och kunde skaffa sig inflytande genom att sitta på många stolar. Frågan om att vara jävig i olika sammanhang var säkert inte lika väl definierad då som nu.

De fyra stånden Adel, Präster, Borgare och Bönder tog beslut var för sig i riksdagen. De träffades sällan eller aldrig tillsammans. Därför kom både diskussioner och beslut att skilja sig åt. Först när två eller tre stånd var överens, blev besluten giltiga. För att få apparaten att fungera bildades Sekreta utskottet, där alla utom Bönderna var representerade med 25 delegater från varje stånd. För att sekreta utskottet i sin tur skulle fungera, bildades deputationer för olika typer av ärenden (t ex handels-, finans- och juridiska frågor). Protokoll från olika möten skrevs och kopierades för hand. De blev sällan tryckta, utan lästes upp en eller flera gånger vid ståndens, utskottens och deputationernas möten. Protokollsutdrag skickades fram och tillbaka mellan möteslokalerna. Detta bäddade naturligtvis för långa och intensiva diskussioner och rader av missförstånd. I ett sådant klimat gick det lätt att sprida rykten och piska upp stämningar. Förmodligen var det därför tonen blev så hätsk mot de

associerade. Särskilt hos Bönderna, som inte var med i Sekreta utskottet, yrkade man på synnerligen hänsynslös vedergällning, ju hårdare desto bättre.

Märkligast i hela saken är hur stånden genom Sekreta utskottet och deputationerna så fullständigt kunde ta på sig domsrätten, trots att både de associerade och kloka personer i riksdagen yrkade på att ärendet skulle få avgöras i domstol. Nu fick varje riksdagsman vara både åklagare och domare. För de anklagades argument fanns mycket litet utrymme.

Ganska snart insåg man det orättvisa i domslutet. Då måste etablissemang naturligtvis inleda en ordnad reträtt, där varken det politiska systemet eller själva handläggningen fick bli alltför hårt kritiserat. Dessutom måste ett antal aktiva politiker få möjlighet att rädda ansiktet på ett snyggt sätt. Alltså öppnade man upp för en ny aversionshandel, där de associerade och deras efterlevande fick tillbaka omkring hälften av det utdömda beloppet. Fler eftergifter tålde inte statskassan. När växelprocessen inleddes var flera av de inblandade i sextioårsåldern, vid den tiden en ganska hög ålder. Alla utom en avled också inom ett år, ruinerade och vanärade. Att förlora heder och ära var på den tiden nästan liktydigt med dödsstraff. Så blev också Johan Abraham Grills och därmed hela släktens valspråk: *"Ärligt varar längst"*.

Jag väljer i denna artikel att beskriva växelprocessen som en form av justitiemord på goda samhällsmedborgare. De försökte använda sina resurser, sina kunskaper och internationella kontakter för att rädda landet ur en svår ekonomisk knipa och vara till nytta som smörjmedel för samhällsekonomin, i alla fall i minst lika stor utsträckning som de försökte skapa sig en egen guldkant på tillvaron. Artikeln får vara en del av deras återupprättelse.

För texten svarar med upphovsrätt:

Mårten Persson
Van Dürens väg 22
227 30 Lund
040-211 64 70
070-541 24 56
mp@intellego.se

Litteratur:

- Anrep, Gabriel (1871): *Svenska släktboken*, första bandet, Hæggströms, Stockholm
- Boëthius, Bertil (1926): "Erland Carlsson Broman" ur *SBL*, bd 6
- Haugard, Joel (1947): *Gustaf Kierman; Ett fantastiskt levnadsöde under Frihetstiden*, Nerikes Allehanda, Örebro
- Grage, Elsa.Britta (1997): "Thomas Plomgen" ur *Svenst Biografiskt Lexikon (SBL)*, bd 29
Handlingar innehållande Riksens Ständers Stora Deputations med Associerades uti 1, 2, 3 och 5:te WäxelContoiren Borgmästare Gustaf Kierman, Grosshandlarne Carlos & Claes Grill och Jean H Lefebure communicerade Fråge-Puncter och bemälte Associerades deröfver afgifne Förklaringar med derwid bifogade Acter, Grefing, Stockholm, 1765
- von Haslingen, Birgitta (2002): *Tessinska palatset under 300 år*, Stockholmia förlag, Stockholm
- Heckscher, Eli F (1944): "En växelryttare under frihetstiden" och "Sveriges framgångsrikaste handelsföretag" ur *Historieuppfattning; materialistisk och annan*, Bonniers, Stockholm
- Jägerskiöld, Olof (1974): *Daniel Tilas Anteckningar och brev från riksdagen 1765-1766*, Norstedts, Stockholm
- Jägerskiöld, Olof (1977): "Gustaf Kierman" ur *SBL*, bd 21
- Jägerskiöld, Olof (1979): "Jean Henri Lefebure" ur *SBL*, bd 22
- Leijonhufvud, Sigrid (1933): *Carl Gustaf Tessin och hans Åkerökrets*, del 2, Norstedts, Stockholm
- Malmström, Carl Gustaf (1899-1901): *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfnigen 1772*, del 4, 5 och 6, Norstedts, Stockholm
- Magnusson, Lars (2002): *Sveriges ekonomiska historia*, 3 u, Prisma, Stockholm
- Nilzén, Göran (1997): "Herman Petersen" ur *SBL*, bd 29
- Nordisk familjebok* (1922), bd 33,
- Müller, Leos (1998): *The Merchant Houses of Stockholm ca 1640-1800; A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, doktorsavhandling i Uppsala
- Nordisk Familjebok* (1922), bd 33
- Sjöstrand, Erik (1908): *Mynt- och bankpolitik under hattväldet 1738-1764*, A&W, Uppsala
- Tandefelt, Henrika (2003): "Prins Gustafs resa i Bergslagen 1768" ur *Riksdag, kaffehus och predikstol; Frihetstidens politiska kultur 1766-1772*, Atlantis, Stockholm
- Wetterberg, Gunnar (2009): *Pengarna och makten; Riksbankens historia*, Sveriges Riksbank, Stockholm